

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

“BİZ KİMİK?”

(məqalələr)

Bakı – Nurlan - 2004

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

“BİZ KİMİK?”

(məqalələr)

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 21 may 2004-cü il tarixli 4 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

*Transfoneliterasiya, tərtib, ön söz
və qeydlərin müəllifi:*

Şəlalə HÜMMƏTLİ

Elmi redaktoru:

Məmməd ADİLOV,
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər:

Tofiq HÜSEYNOĞLU,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Aydın XƏLİLOV,
tarix elmləri namizədi

Kompüter icraçısı:

Suad ƏHMƏDOV

AZƏRBAYCANŞÜNAS ALİMLƏ YENİ GÖRÜŞ

(ÖN SÖZ)

Görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim kimi ədəbiyyat tariximizdə layiqli yeri olan Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin ictimai-siyasi, ədəbi-tənqidi görüşlərini, elmi-nəzəri mülahizələrini özündə əks etdirən məqalələri bu dəyərli şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığını hərtərəfli tədqiq etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. 1914-cü ildə "İqbal" qəzetində çap olunan "Nicat" qiraətxanəsi" adlı məqaləsində dövrü mətbuatda nəşr olunan qəzet və jurnalların gələcək oxucular üçün kitabxanalarda qorunub saxlanmasının əhəmiyyətindən bəhs edən Yusif Vəzir yazırdı: "Millət addım atdıqca ayaqlarının izi mətbuatda qalır". Bu mənada millətin ən öndə gedən maarifçi vətənpərvər ziyalılarının olan Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin irəliyə doğru atdığı hər addımının izini ilk növbədə bu görkəmli ədibin yaşadığı dövrdə nəşr edilən mətbuat səhifələrində axtarmalıyıq.

Elə ilk addımı ilə mətbuat aləmində istər-istəməz səs salan Yusif Vəzirin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 2 oktyabr tarixli 37-ci sayında "müdiri-möhtərəm" müraciəti ilə başlanan, Qarabağdakı pir və ocaqları tənqid edən ilk məqaləsinin çapı müəllifin həyatı üçün ciddi təhlükəyə çevrilir; açıq imza ilə "Bakı Realnı Şkolasının altıncı sinif şagirdi Miryusif Vəzirov" imzası ilə çap edilən bu məqalədən sonra hədə dolu məktublar alan, ölümlə hədələnən gənc Yusif narahat günlər yaşayır. Nəhayət, məqalənin çapından bir ay sonra əmisi Haşım bəy Vəzirovun məsləhəti ilə "izahat" yazmalı olur. "Tazə həyat" qəzetində çap etdirdiyi bu "izahat"la Yusif Vəzir məqaləsinin əsas məqsədini düz anlamayanlara üz tutaraq yazırdı: "Mən məktubumu gülünc ilə yazmamışam, qan-yaş ilə yazıb camaatımızın islamdan uzaq olmağını və islamın banisi və rəsulubərhəqq olan Məhəmməd əleyhissəlamın gözəl sözlərindən xəbərləri olmamağını izhar etmişəm". Bu izahat, Yusif Vəzirin özünün də gündəliyində qeyd etdiyi kimi, "əvvəlkindən də

kinayəli" idi və müəllifin öz mövqeyini dəyişmədiyini, əksinə, daha inadkar və qətiyyətli münasibətini göstərirdi.

Hələ çap edilən ilk yazılarından qətiyyətli və mübariz mövqeyi ilə tanınan gənc Yusifin ədəbi və publisistik fəaliyyəti üçün "Səda" qəzeti daha geniş imkanlar verir; 1909-cu ildən başlayaraq "Səda" qəzetində "Məişətimizdən bir şəkil" sərlövhəli hekayələri və "Hədərən-pədərən" sərlövhəli felyetonları dərc edilir.

Kiyev İmperator Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil aldığı illərdə də Yusif Vəzir Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqəni kəsmir, "Səda", "Sədayi-həqq" ("Səda" qəzeti sonralar "Sədai-həqq" adı ilə nəşr edilmişdir), "İqbal" və s. qəzetlərdə "student Yusif bəy Vəzirov", "Kiyev Darülfünununun studentı Yusif bəy Vəzirov" imzalı məktubları, məqalələri ilə çıxış edir. Kiyevdə Müsəlman Tələbə Cəmiyyətinin xeyriyyə və mədəni-maarif işlərində fəal iştirakı ilə fərqlənən tələbə Yusif Vəzirov 1911-ci ildə "Səda" qəzeti vasitəsi ilə "Kiyevdə Heyəti-Nəşriyyat təşkilatı" haqqında həmvətənlərinə bir xoş səda çatdırır. Məqaləsində əsas məqsədin tələbələrimizin ana dilinə rəğbətəlməsi olduğunu söyləyən Y.Vəzir yalnız ədəbiyyata dair deyil, həm də siyasi, tibbi, tarixi, iqtisadi məsələlərdən bəhs edəcək kitabların nəşr edilməsinin eyni zamanda "camaatımıza da böyük xidmət olduğunu" vurğulayır. Az sonra "Sədai-həqq" qəzetində Yusif Vəzirin "Biz kimik?" adlı bir məqaləsi çap olunur. "Biz kimik?" – bu suala cavab axtarmağın hər bir millətpərvər şəxs üçün vacib məsələlərdən biri olduğunu söyləyən gənc ədib yazırdı: "Biz hansı qövme, hansı millətə mənsubuq? Keçmişimiz nə təhər imiş? Hal-hazırımız nəyin nəticəsi olub? Bu suallara cavab axtarmaq üçün tarixə müraciət etməlidir. Heyfa ki, tariximiz yoxdur". Keçmişimizi öyrənərək gələcəyimizə yollar açmaq üçün tariximizə dair məlumatlar toplamağın vacibliyini, "tarixin millətimizə nə qədər mənfəətli olmağını nəzərə alan" gənc publisist Kiyev Müsəlman Tələbələrinin Nəşriyyat Heyəti adından "ərbabi-qələmimizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edir". Lakin bütün səy və cəhdlərinə baxmayaraq, vətənpərvər gənclərin böyük arzularından yaranan Nəşriyyat Heyəti fəaliyyət göstərdiyi müddətdə cəmi 3 kitabın nəşrinə müvəffəq olur: Əliqulu xan (Yusif Vəzir – Ş.H.), Çə-

mənzəminlinin "Məlik Məhəmməd" (1911), Həsən bəy Zərdabinin "Torpaq, su və hava" (1912) və "Bədəni salamat saxlamaq dəsturül-əməldir" (1914) kitabları. Qeyd etmək lazımdır ki, Nəşriyyat Heyətinin fəaliyyəti müxtəlif səbəblərə görə yarımqıç qalsa da, Yusif Vəzir Çəmənəmimli öz yaradıcılığında və ictimai fəaliyyətində daim irəliyə doğru addımlamış, hər bir vətənpərvər ziyalı kimi, onu da daim düşündürən ən mühüm suala – "biz kimik?" sualına cavab verməyə çalışmışdır. Onun tariximiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, iqtisadiyyatımız və s. ilə bağlı qələmə aldığı əsərlərin hər biri, zənnimizcə, məhz həmin suala axtarılan cavablardır. Yusif Vəziri bizlərə ədəbiyyat tarixçisi, folklorşünas alim, publisist, ictimai xadim kimi tanıtdıran bu əsərlərin toplanılması, tədqiqi və təbliği yolunda bu günəçən xeyli işlər görülmüşdür. Bu zəngin irslə bağlı qiymətli monoqrafiyalar (K.Məmmədov, M.Axundova, T.Hüseynoğlu, B.Abdullayev, D.Dəmirlı, Ş.Abdullayeva, L.Vəzirova və b.) yazılmış, ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəlif tədqiqatlarda (K.Talıbzadə, Q.Xəlilov, P.Xəlilov, A.Abdulla, A.Əliyeva (Kəngərli) və b.) söz açılmış, məqalələr (C.Nağıyeva, G.Qocayeva, Ş.Mustafayev, Ə.Baxşəliyeva, L.Məcıdızı və b.) qələmə alınmışdır. Bu görkəmli yazıçının əsərlərinin nəşri də diqqətdən kənarda qalmamış, ayrı-ayrı alim və tədqiqatçılar (M.Axundova, T.Hüseynoğlu, A.Bayramoğlu, G.Qocayeva, A.Xəlilov və b.) tərəfindən toplanıb, tərtib edilərək müasir oxucuya çatdırılmışdır. Lakin hələ görülecək işlər də çoxdur. Y.V.Çəmənəmiminin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi arxivində hələ də müasir oxuculara məlum olmayan, tədqiq edilməli xeyli dəyərli məqalələr və əlyazmalar var. Ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı və müxtəlif mətbuat səhifələrində çap edilən bu məqalələrin əksəriyyəti qəzet kəsiklərindən tərtib etdiyi albomunda (fond 21, s.v. 395) saxlanılır. Arxivdə ədibin çapa hazırladığı, amma dövri mətbuatda müxtəlif səbəblərdən çap edilməyən məqalələri və elmi dəyərə malik əlyazma qeydləri də var ki, həmin əlyazmalar Yusif Vəzirin çoxşaxəli yaradıcılığının müxtəlif cəhətlərini və elmi, ədəbi-tənqidi, ictimai-siyasi mülahizələrini özündə əks etdirməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 1999-cu ildə Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən nəşr

edilən "Yusif Vəzir Çəmənşəminli arxivinin təsviri" (C.Nağıyeva) kitabında haqqında ümumi məlumat verilən, müəyyən bir qismi müxtəlif monoqrafiyalarda tədqiqata cəlb edilən bu əlyazma materiallarının elmi dəyərini nəzərə alaraq, onları müasir oxucuların və tədqiqatçıların diqqətinə daha əhatəli tərzdə çatdırmaq məqsədi ilə tərtib etdiyimiz məqalələr toplusuna daxil etdik. "Biz kimik?" (məqalələr) kitabında toplanan məqalələr və əlyazma qeydləri əsasən yazıldığı, çap edildiyi tarixə əsaslanaraq xronoloji ardıcılıqla düzölmüşdür. Yalnız silsilə xarakterli bəzi məqalələrin məzmunu nəzərə alınaraq, kitabda ümumi sərlövə ilə ("İqtisadi xəbərlər", "Yeni başlayanlara məsləhət" və "Tarixi etüdlər") verilmişdir.

Kitaba daxil edilən məqalələr içərisində yalnız geniş oxucu kütləsinə deyil, elə çəmənşəminlişünaslığa da məlum olmayan, yaxud tədqiqatçılar tərəfindən heç bir yerdə adı çəkilməyən məqalələr də az deyil. Adı çəkilməyən bu məqalələrdən ikisi – "Kiyevdə Millətler Qurultayı" və "Millətler Qurultayından aldığım tə'sirlər" adlı məqalələr "Açıq söz" qəzetinin 1917-ci il oktyabr saylarında çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, hər iki məqalə Yusif Vəzirin ictimai-siyasi fəaliyyətinin mühüm bir mərhələsini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şerti olaraq "İqtisadi xəbərlər" sərlövəsi ilə oxucuların diqqətinə çatdırdığımız "Meşələrimizin islahı yolunda", "Qoyunçuluq", "Bizdə pambıqçılıq", "Bizdə xalçılıq", "Bizdə südçülük", "Neftin keçmiş və hal-hazırkı mənası" adlı 6 məqalə isə bu azərbaycanşünas alimin iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələri, onların yaranma və inkişaf tarixi ilə bağlı tədqiqatlarının bəhəri kimi olduqca dəyərlidir.

Bu günəcən təqiqatçılara məlum olmayan bu məqalələrin bizim üçün bir mühüm dəyəri də ondadır ki, həmin məqalələri tapmaqla Yusif Vəzirin daha bir gizli imzasını üzə çıxarmış oluruq. Qeyd edək ki, yazıçının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən zəngin arxivindəki materiallar içərisində elə əlyazma qeydləri, elə sənədlər də var ki, yalnız ilk baxışdan az əhəmiyyətli görünə bilər. Müxtəlif vaxtlarda müxtəlif təşkilatlara və vəzifə sahiblərinə ünvanlanan ərizələr də belə sənədlərdir. Bu sənədlərdən biri Y.Vəzirin Azərbaycan Şura Yazıçılar İttifaqı təşkilat komitəsinə ünvanlanan 20 may 1933-cü il

tarixli ərizəsidir (fond 21, s.v. 299). Bu "ərzi-hal"ında "ədəbiyyat sahəsinə atıldığı"nın "25-ci ildönümü" münasibəti ilə ona təqaüd verilməsini xahiş edən Yusif Vəzir çap olunmuş kitablarının, tərcümələrinin, elmi məqalələrinin və bu məqalələrin dərc olunduğu mətbuat orqanlarının siyahısını verir. "Kitabça şəklində çıxan başlıca əsərlərim", "Şura nəşriyyatı tərəfindən buraxılan əsərlərim", "Tərcümələrim", "Şura zamanı iştirak etdiyim məcmuə və qəzetlər", "Məcmuələrdə hekayələrdən başqa aşağıdakı elmi məqalələrim getmiş" – bu siyahılardan sonuncusu ilə tanış olarkən, adı çəkilən on elmi məqalədən son üç məqalənin adı xüsusi marağımıza səbəb oldu. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş "Bizdə xalçılıq", "Bizdə pambıqçılıq", "Neftin keçmiş və hal-hazırkı mənası" adlı bu məqalələri ərizədəki qəzet və məcmuələr siyahısında adı çəkilən "İqtisadi xəbərlər" məcmuəsində axtarıb tapdıq. Həmin məcmuədə 1928-ci ildə dərc edilən bu məqalələr "Zərəsb" imzası ilə çap olunmuşdur. Bu günəcən gizli qalan, "qızıl at" mənasını verən bu gizli imza ilə Yusif Vəzirin həmin məcmuədə müxtəlif illərdə dərc edilən digər məqalələrini də aşkar etdik: "Meşələrimizin islahı yolunda", "Qoyunçuluq", "Bizdə südçülük" və s. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə dair maraqlı məlumatlarla, tarixi faktlar və statistik rəqəmlərlə zəngin olması baxımından əhəmiyyətli olan bu məqalələrin hər biri Y.Vəzirin ensiklopedik biliyə, hertərəfli dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət olduğuna bir daha sübutdur. Xatırladaq ki, hələ 1923-cü ildə İstanbulda çapdan çıxan "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" kitabında da Y.V.Çəmənşəminli Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdi. Sonralar, 1934-cü ildə isə Y.Vəzir neftə dair "Neft və tarixi" adlı daha bir məqalə qələmə almışdır.

Qeyd edək ki, Y.V.Çəmənşəminlinin Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivində saxlanılan əlyazma və çap materialları əsasında tərtib etdiyimiz bu kitaba, iki məqalə istisna olmaqla, yalnız başqa toplulara daxil olmayan və müasir oxucular üçün dərc edilməyən məqalə və əlyazmaları daxil

---

*Bax: Şəlalə Hümətli. Yusif Vəzirin daha bir gizli imzası. Filologiya məsələləri, IV, Bakı, 2003, s. 68-71.

edilmişdir. Həmin iki məqalə – "Xalq ədəbiyyatının təhlili – I. Vəsfı-hal" və "Xalq ədəbiyyatının təhlili – II. Ağı" adlı məqalələr isə ədibin üçcildlik əsərlərinin 1977-ci ildə çapdan çıxan 3-cü cildinə daxil edilərsə də, xeyli təhrifə və ixtisarlara yol verildiyini* nəzərə alaraq, onları əlyazma nüsxələrində və "Ədəbiyyat qəzetəsi"nin 1935-ci il sentyabr saylarındakı çap variantlarında olduğu şəkildə bu məqalələr toplusuna əlavə etməli olduq. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Yusif Vəzirin əsərlərinin 3-cü cildində daha bir yanlışlığa yol verilmiş, ədibin 1935-ci ildə "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndə çap edilən bir tərcüməsi ("Fransa mütəfəkkiri Mirzə Fətəli haqqında") oxuculara ədibin məqaləsi kimi təqdim edilmişdir.

Y.V.Çəmənşeminlinin əsərlərinin toplanılması, tədqiqi və təbliği yolunda bu günəçən görülmə işləri yüksək dəyərləndirərək, yalnız onu xatırlatmaq istərdik ki, bu görkəmli şəxsiyyətin zəngin irsini toplayıb, nəşr etmək istəyən hər bir tədqiqatçı, sözü bir "tarix yuvası" adlandıran, həm bədii, həm də elmi yaradıcılığında sözə böyük hörmət və məsuliyyətlə yanaşan Yusif Vəzir irsinə eyni hörmət və məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Amansız repressiya illərinin qurbanı olan, ömrü, arzuları yarıda qalan bu vətənpərvər ziyalının, azərbaycanşünas alimin məqalələrini toplayıb tərtib edərkən biz də məhz bu meyara əməl etməyə çalışdıq.

---

* Bax: Şəlalə Hümşətli. Bir əlyazmanın iki çap variantı, Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VI elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 1999, s.128-130.

İZAHAT

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 37-ci nömrəsində dərc etdiyim məktub, görünür ki, sevgili vətəndaşlarıma ağır gəldi. İmzasız aldığım kağızda hər tövür söyüşdən sonra kağız yazan bana deyir: “Sən müsəlman deyilsən, dilazarsan, öz dini-nə gülürsən...” Bu sözlərdən aşkar olur ki, kağız yazan cənab mənim məktubumu başa düşməyib. Bunu bilə bilməyib ki, mən məktubumu gülünc ilə yazmamışam, qan-yaş ilə yazıb camaatımızın islamdan uzaq olmağını və islamın banisi və rəsuli-bərhəqq olan Məhəmməd əleyhissəlamın gözəl sözlərindən xəbərləri olmamağını izhar etmişəm.

Görün, insafdırmı? Qurani-Şərifə qulaq asmayıb və “İqra bismi”¹⁾ (oxugilən Allahın adının köməyi ilə ki, insanı yaratdı və ona elm və kitab örgətdi) və ya “Ütlübul-elmə minəl-məhdi ilələhdi”²⁾-yə əməl eləməyək? Və düşək vəhşi halətdə bəzi öz nəfinə çalışanların dalına və olaq düşmənlərə möhtac, düşmənlər əlində dəlil? Görün, insafdırmı və islamiyyətə və insaniyyətə layiqdirmi (“Mən ərəfə nəfsəh fəqəd ərəfə Rəbbə”³⁾ – yəni hər bir şəxsi ki, öz nəfsində vəz olunan həqayiqi-elmiyyə və fənniyyələrə mərifət yetirsə, əlbəttə, Allah da mərifət yetirə bilər) – bu gözəl hədis ilə Allaha mərifət yetirməyib, bəzi din və millət düşmənlərinin şəxsi mənfəətləri üçün icad etdikləri şeylərə sitayiş etmək?

İslam olan lazımdır ki, hər bir çətin işdə Qurani-Şərifə açıb ancaq ondan nicat istəsin. Ancaq onda rəsuli-bərhəqq olan Məhəmməd əleyhissəlamın gözəl və bimisal və insaniyyət-pərvər sözlərinə əməl edib insaniyyət yolunu tapsın və Qurana əməl eləyib müsəlman olmaqdan ötkü gerek uşaqlarımızı müsəlmanca da oxudaq. Sevgili kağız yazan vətəndaşım! Mən deyəndə ki, uşaqlarınıza savadlı, insafılı müəllim təyin eləyin ki, təriqi-islamdan xəbərləri olsun, dindən çıxmıram, kağız yazan! Deyəndə ki, müsəlman dükanın gerek cümə günü bağlasın, nəinki bazar, adıma dilazar deməzlər. Adın müsəlman qoyan şəxs gerek dua yazmaq adıyla yazıq bacılarımızın və analarımızın pulun tovlayıb almasın, – deməklə adam dindən çıxmaz. Bu sözləri demək ilə mən islamiyyətdən çıxmaram heç vədə, heç!.. İmzasız kağız yazan! Mən göstərirəm ki, adın mü-

səlman qoyanların içində çoxusu qurd libasına girib millətə xəyanət edirlər. Millətin gözünü bağlayıb ümumi insaniyyət nöqtəsindən uzaq salırlar. Camaatın dərdinə qalib məktəblər açmaqdan, yetim uşaqlar oxutmaqdan ki, küçədə qalib camaata gələcəkdə zərər yetirməsinlər... Bunları eləməyin əvəzinə, fəqir-füqəranın axır qəpiklərin də alıb ac-acına qoyurlar. Gülsəm də bunlara gülürəm, kağız yazan cənab! Bu millət və islam düşmənlərinə gülmək ilə nəinki dinimdən kənar olmaram, bəlkə, islamlığım artar. Xatircəm ol, necə ki, müsəlmanam, elə də qalacağam və həmişə də islamiyyətə və insaniyyətə sitayiş edəcəyəm.

*Bakı Realni Şkolasının altıncı
sinfinin şagirdi Mir Yusif Vəzirov*

KİYEVDƏN MƏKTUB

Müdire əfəndim!

Kiyev islam tələbələrinə göndərdiyiniz "İsıq" qəzetəsini oxuyub bu barədə bir neçə sətir yazmağı özümə borc bildim.

Arvadlarımızın zülmət içində yaşadığı bir zamanda onlar üçün öhdənizə götürdüyünüz qəzetə nəşri böyük və müqəddəs bir vəzifədir.

Bu böyük vəzifəni lazımcına ifa edib, məqsədə nail olmaqlığa da çox hünər, çox cəsarət istər. Vəzifənin böyüklüyü onun üçündür ki, "xanımlar qəzetəsi" dedikdə ən əvvəl "arvad məsələsi" gəlir gözümüzün qabağında durur. "Arvad məsələsi" də insanlar üçün həyati və zəruri bir məsələdir!..

Əgər ana və analıq mənası mühafizə edilib asudə və elmələrinin tərəqqisinə çalışılsa, onda gələcəyimizə yenə ümid bağlamaq olar. Arvadların tərbiyə və təlimlərinə baxılmaz isə bundan da bədtər şeksiz biz müsəlmanlar məhv olub gedəsiyik!! Bu bir həqiqətdir ki, bunu heç kəs inkar edə bilməz. Zatən hər həqiqətə çatmaq üçün növ-növ vasitə və vəsilə olur isə, "arvad məsələsi"nin arvadlarımızın nəfinə həll olunmağına, arvadlarımızın hüquq və ixtiyaratını müdafiə etməyə bircə yol, bircə vəsilə var: qanmaz sözündən və avam təkfirindən qorxmayıb doğru danışmaq, həqiqəti açıb hamıya məlum et-

mək və zəmanəmiz tələbatına müvafiq işlər görmək!
“İşıq” qəzetəsindən də bu vəsilə ilə məramına çatmağı gözləyirik.

*Kiyev Darülfünununun tələbəsi
Yusif Vəzirov*

KİYEVDƏ HEYƏTİ-NƏŞRİYYAT TƏŞKİLİ

Hər bir millətin gələcəyi o millətin cavanlarından asılıdır; cavanlar da qabil və kamil olub milli vəzifələrini düşünməlidirlər, ana dillərini mükəmməl öyrənib tərəqqisinə çalışmalıdırlar ki, o millətin səadətinə, tərəqqi və təməddününə səbəb olalar.

Məhz bu fikri qüvvədən fələ keçirmək üçün Kiyev ali məktəb tələbələrindən bir nəşriyyat heyəti təşkil olunub, studentlərimiz arasında türk dilinin ehya və intişarına çalışıb studentlərimizi türk dilinə tərgib və təşviq etmək üçün Rusiyanın çox şəhərlərinə məktublar göndərilib müsəlman studentlərini rus və qeyri millətlərin ədiblərindən türkə tərcümə etməyə dəvət edilir. Tərcümə olunmuş kitablar heyət tərəfindən çap olunub satışa qoyulur və hasil olan məbləğdən bir hissə də mütercimə verilir.

Əsl fikir studentlərimizi ana dilinə rəğbətləndirməksə də, camaatımıza da böyük xidmət olunur: nəfli kitabçalar bir ədəbiyyata dair olmayıb, siyasi, tibbi, tarixi, iqtisadi məsələlərdən də bəhs edəcəklər. Bunlardan əlavə, el ədəbiyyatı da unudulmayıb, bu yolda da xidmət olunacaq: bayatı, el nəğmələri, atalar sözü, qaravəlli, məsəllər, ağı, vəsfi-hal və nağıllar kibi şeylər də toplanıb çap olunacaqlar... Hələlikdə heyət tərəfindən “Məlik Məhəmməd” ünvanlı uşaqlara məxsus bir kitabça çap olunub satışa qoyuldu; satılıb pullar hasil olan kibi tibbə və ya qeyri bir şeyə dair yenə bir kitabça buraxılacaq.

Ümidimiz budur ki, studentlərimiz hümməti və camaatına qeyrəti sayəsində Kiyev Nəşriyyat Heyətinin gözəl fikri quru sözdən ibarət olmayıb nəfli meyvələr hasil edər. Hər halda kitabçalarımız vaxtında satılarsa, yeni kitabça buraxmağına əminik.

Peterburq, Moskva və Varşavadan aldığımız məktublardan məlum olur ki, müsəlman tələbələrinin yüzdə beşi isə də ana dilinə lazımınca malik deyillər; bunlar da məlum çinovnik, hökumət məktəblərindəki şagirdlərimiz kibi türk dilini rus kəlmələrilə qarışdırıb gülünc bir hala gətiriblər. Ona görə kitablarımızda səhv və xəta olsa, möhtərəm oxucularımızdan əfv qılmaqları rica olunur.

*Kiyev Darülfünununun tələbələrindən
Yusif Vəzirov*

BİLGİ AXTARANLARA

Yer üzündə ən mədəni, ən mütərəqqi bir millət geniş bir məlumata, dərin bir bilgiyə də malikdir. Deməli, mədəniyyət və tərəqqi ilə məlumat arasında bir münasibət və rabitə var. Məlumat olursa, tərəqqi və mədəniyyət də mövcuddur. Biləks, ən vəhşi, nadan və avam bir millət də adi bilgi və məlumatdan məhrumdur. Avam məlumat toplarsa, mədəniyyətə yol açar və mədəni olduqda da zəif və alçaqlıqdan xilas olub qəvi və səadətli millətlər cərgəsinə daxil olar.

Biz də qəvi olub, həyat istər isək, məlumat toplamalıyıq. Bunun üçün də ayıq nəzərli və salamat məsləkli yazıçılarımızın kitablarını mütləq edib zikr və zehnimizi qədim xurafatdan təmizləməliyik. Bir çox böylə nəfi kitablar mərhum Həsən bəy Məlikzadə tərəfindən qələmə alınıb. Bunlardan "Su, torpaq və hava" sərlövhəli birisi Kiyev studentlərinin nəşri olaraq çapdan çıxıb satışa qoyuldu. Kitab müəllifin təsviri ilə gözəl kağızda və iri hürufat ilə təb olunub. Bu kitab asan bir dil ilə yazılıb, onu hər oxuyan qanıb nəfərdar olar. Oxucularımıza mütləqini tövsiyə edirik.

Kiyev İslam Tələbələrinin Nəşriyyat Heyəti Həsən bəy Məlikzadənin qeyr əsərlərini də təb etdirməyi öhdəsinə götürüb. Bu yavuşda heyətin üçüncü kitabı ("Bədəni salamat saxlamaq düsturi-əməli") çapdan çıxacaq.

Müsəlman studentlərinə bu xeyir işdə hər kəs əlindən gələn köməyi müzayiqə etməməyi rica olunur: istər pul ilə və istər vəkil olub şəhər və qəsəbələrdə kitabları satmaq ilə. Vəkil-

lərimizin və ianə verən möhtərəm əşxasın adları və verdikləri ianənin qədəri qəzetə vasitəsilə məlum olunacaq. İanə göndərənlər və kitabları çap olmaq xahişində olanlar bu adrese müraciət etməlidirlər:

"Киевъ, студенту Юсифу Везинову; Дикая ул. д. №11, кв.4".

Vətənimizin hər bir tərəfində satılan kitabların pulları da bilatəxir bu ünvana göndərməlidir. Nə qədər kitablar tez satılıb, pulları toplanarsa, bir o qədər yeni nəşriyyata girişmək studentlər üçün asan olar. Bu da millətimizin himmətinə bağlıdır.

Student Yusif Vəzirov

TƏŞƏKKÜR

Möhtərəm müdir əfəndim!

Kiyev Müsəlman Studentlərinin Nəşriyyat Heyətinə yardım olaraq ianə veriblər:

Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları – 25 manat;

Səlyanda tacir Nəcəfəli cənabları – 5 m; Səlyanda təbib Mirzə Əbdüləziz Mirzəyev cənabları – 5 m.

Heyətin kitablarını satmağı öhdələrinə götürən möhtərəm əşxas:

Hacıtərxanda – Əliəsgər Əliəkberov. Bakıda – Səməd Kazımov. Aşqabadda – Salman Əsgərov. Səlyanda – Mehdi Bədəlov. Ordubadda – Salman bəy Əsgərhanbəyov.

Bunlardan əlavə, heyətə yardım möhtərəmə Hənifə xanım Məlikova mərhum zövcələri Həsən bəyin əl yazılarını təb üçün studentlərin ixtiyarına veriblər və bunun ilə nəşriyyatımızı zینətləndiriblər.

Studentlərin nəşriyyat heyətinə maddi və mənəvi yardımda bulunan məzkur əşxasdan artıq dərəcə razılıq edib və ümid bağlayırıq ki, böylə lazımlı adamlar millətimiz arasında daha da artar və onların himməti sayəsində də studentlərin nəşriyyat işi vüsət tapıb, camaatımız mənəfət götürər.

Student Yusif Vəzirov

BİZ KİMİK?

Biz kimik? Bu suala cavab axtarmaq hər millətpərvər şəxsə vacib məsələlərdən biridir. Biz hansı qövmə, hansı millətə mənsubuq? Keçmişimiz nə təhər imiş? Hal-hazırımız nəyin nəticəsi olub? Bu suallara cavab axtarmaq üçün tarixə müraciət etməlidir. Heyfa ki, tariximiz də yoxdur. Azərbaycan məmləkətində məskun neçə milyon nüfusdan ibarət bir qövm hansı millətə mənsub olduğunu bilmir. Özümüzə məxsus az-çox ədəbiyyatımız, teatromuz, musiqimiz olub, bir dil ilə danışib, məlum adət və ayinlərə malikik. Deməli, əlahiddə bir millət olmağımıza şübhə yoxdur. Pəs, bizə tarix lazımdır ki, keçmişimizi öyrənib gələcəyimizə yollar açaq. Bu barədə hər bir əhli-qələm çalışmalıdır ki, tariximizə dair məlumat toplansın.

Tarixin millətimizə nə qədər mənəfəti olmağını nəzərə alıb, Kiyev Müsəlman Studentlərinin Nəşriyyat Heyəti ərbabi-qələmimizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edir. Tarix müxtəsər və sadəcə türk dilində olmalıdır. Onu heyət təb etdirməyi öhdəsinə götürür və bundan əlavə, tarix müəllifinə bir mükafat da verməyi vəd edir.

Yusif Vəzirov

BİZLƏRDƏ ÜÇ NÖV TƏRBIYƏ

Əcnəbilərdə tərbiyəyə dair hədsiz-hesabsız kitablar yazılıb və yazılmaqdadır. Gündə bu barədə yeni bir fikir, yeni bir təsəvvür ortaya çıxır. Bizlərdəse bircə risalə də yazılmayıb. Və tamam camaatımız arasında düzgün tərbiyəyə az-az rast gəlmək olar. Hal-hazırda balalarımıza verilən tərbiyəni, zənnimizcə, üç qismə ayırmaq olar. Bu qisimlərin bir-birilə təfavütü varsa da, kəlabatil olub, doğru bir məsləkə qulluq etmirlər. Əvvəlinci qisim tərbiyə ən qədim halında durub qalmaqdadır. Uşaqlar doğular-doğulmaz bərk-bərk bələk ilə sarınıb, bağlanırlar. Gündə bir çöpçüyə, ocağa (pirə), boyaqçı küpünün başına aparırlar; nadan duaçıların qələmindən keçər, dərvişlər osunlarırlar... və ilax. və ilax. Bunları quru topraqların üstə buraxırlar. Əllərinə keçəni yeyərlər. Toz-toprağa bulaşırırlar. Çirk

ol qədər basar ki, üfunətdən yanlarına düşmək mümkün olmaz. Paltarları gec-gec dəyişilər, yuyundurulmazlar. Ağız-burunları milçək yığnağı olar. Bunların başları keçəl, qarınları şişik, təmiz hava görməyib, rəngləri sarı olar.

Mənevi tərbiyələrinə gəldikdə, bu daha da pis. Dili uşağın söz tutar-tutmaz valideynin təhrikilə başlar ətrafdakılara söyməyə. Gözünü açar, evdə ata-anası bir yatacağa girib yatdığıni görər, əxlaqı pozular. Qulağı həmişə böhtan, yalan, qeybət eşidər, bu da başlar öyrənməyə. Ata-anası bir-birilə çarpışar, söyüşər, uşaqlar da onların izincə getməyə adət edirlər.

Böylə tərbiyənin nəticəsi üç cürə olar. Ol uşaqlar böyüyüb oğru, əyri, quldur, yolkəsən, adamöldürən olarlar, min evlər yıxarlar, müsəlmana əcnəbilər arasında "vəhşi" ləqəbi qazanırlar və axırda özləri də hədə yerə tələf olub gedirlər.

Əvvəlinci qisim tərbiyə alanlar bir az tərəqqi etsələr, nadan molla, müftəxor seyid, dəvriş, duayazan və falçı kimi axmaq şeylər olur, dərşarlar millətin canına və başlarlar onun olub-qalan qanını sormağa. Bunlar əcnəbilər arasında camaatımıza "geridəqalmış" adı qazanırlar.

Bir də bu tərbiyədən əmələ gələn xəsis hacılar, mütəəssib kərbəlayılar, riyakar mömün və müridlər olar ki, bəsirət gözləri bağlı mollanın ətəyindən tutub uçurumlara tərəf gedirlər. Bunlar köhnə məsləkdə ola-ola hamını murdar, napak sayıb, özlərinin "düz və Allah bəndəsi" olduqlarına fəxr edirlər. Bunlar da əcnəbilərdən millətə "mütəəssib" rütbəsini alırlar.

Bu qisim tərbiyənin insanın bünövrəsinə atdığı köklər ol qədər dərin olur ki, insan ondan qəbir evinədək aralana bilmir. Çoxları hökumət məktəblərinə girirlər, tərbiyəli ailələrdə ömrünü keçirir, arif məscidlərinə düşürsə də, aldığı tərbiyənin təsirindən xilas ola bilmir. Danosçu məmurlar, ruslaşmış "ariflər" həmin bu tərbiyənin meyvələridirlər. Ali məktəbdə oxuyan bir xeyli müsəlman qurtaran kimi ya millətin namusunu satar, ya da ki, yalandan camaata qarışib "millətpərəstlik" edib, camaatın ciblərini kəsirlər. Çoxları təkyə edirlər, mərsiyəxana pul verirlər və möminləri "feyziyab" etdirib, öz sənətlərinə rəvac vermək üçün camaata xoş gəlmək istəyirlər. Bu hərflər də köhnə tərbiyənin toxumlarını üreklərində bəsləməkdədirlər.

İKİNCİ QISIM TƏRBIYƏ

Bu tərbiyə köhnənin təbiiyindən və həqiqi tərbiyənin sağlamlığından uzaqdır. Bunda düz və sabit bir şey yoxdur. Özü də əqidə nəticəsi olmayıb, məhz modaya tabe olmaqdan irəli gəlir. Eşidib öyrənməməzliyi hər an, hər dəqiqə bu tərbiyə bürüzə verib gəndən baxanları gülməyə məcbur edir.

Görürsən, uşağı verirlər rus qulluqçularının (xidmətçi qızların) qucağına, göndərirlər gəzməyə. Qulluqçu küçəyə çıxan kimi aşnası saldat yanını kəsir. Bunlar danışdıqları latailləri eşidib və tutduqları pis hərəkətləri görüb uşaq özü də mürəbbisini təqlid etməyə başlayır, uşaqlar bir əxlaqı pozğun qulluqçular qucağında böyüməyib, aşpaz, nöker, mehtər kimi adamların da qucağında gəzməyə göndərilib, lazımı "məlumat" toplayırlar.

Böylə tərbiyə almış uşaqlar ilə köhnələrin təfəvütü ondadır ki, bunlar öz dilindən savayı rusca da danışmaq bilirlər. Yoxsa ayrı şeydə onlardan irəli getməyiblər. Bunlar zahirdə işıqlı və təmiz gözə dəysələr də, batində qulluqçu əxlaqlı, aşpaz ədəbli, nöker və mehtər tinətli bir şeylərdirlər.

Bunların bir qüsuru da budur ki, ana dillərini danışmağa utanırlar, eyib hesab edirlər. Özgələr də bu dildə danışdıqda onları avam və qanmaz sayırlar. Təbiidir ki, böylə tərbiyənin meyvəsi olan şəxslər ürəyində camaatımıza qarşı nifrət bəsləyirlər və milliyətimizi sevməyən kimi dinimizə də zidd olub, xristianlığa keçməyə həris olurlar.

ÜÇÜNCÜ QISIM TƏRBIYƏ

Böylə tərbiyə almış uşaqlar bilmərrə milliyətdən uzaq saxlanırlar. Bunlar ana dillərini bilmirlər, milli adət və qaidələrindən xəbərləri yoxdur. Böylə tərbiyənin səbəbi ya valideynin yarımçıqlığı, ya da ki, əlacsızlığıdır. Yarımçıq ata öylə güman edir ki, övladı öz ana dilini itirib, əcnəbi dili öyrənsə, tərbiyəsi bitib qurtarır. Halbuki əsl tərbiyə dildən ibarət deyil, bəlkə uşağın əxlaqını düzəldib, ruhani aləmini təkamülə çıxartmaqdadır. Doğruçu tərbiyə gərək əql və zəkaya vüsət versin, nəinki uşağın ürəyində öz milliyətinə qarşı düşmənçilik toxumu əksin.

Əlacsızlığa gəldikdə, bu da ariflərimizin əcnəbi qızlarına evlənməklərindən irəli gəlir. Arif əql dairəsi geniş, məlumatlı bir şəxs olduğundan avam müsəlman qızlarını özünə ömür yoldaşı seçməyini rəva bilmir. Bu dərddən elmlı əcnəbi qızlarını vətən qızlarına tərcih edir. Əcnəbi qızları islamiyyəti qəbul edirlərsə də, türklüyü qəbul etmirlər. Çünki tərbiyələrinin, böyüdükləri mühitin və təlim aldıkları dövlətindən dinlərin dəyişsələr də, milliyyətlərindən çıxıb bilməzlər – firəng qızı firəngliyində, nemsə qızı nemsəlikdə əbədi qalırlar. Odur ki, doğduğu balalar da bizim millətdən olmayıb, anasının getdiyi yol ilə gedir: tərbiyə ana əlində olur, o da balasını öz dili ilə danışdırıb, öz ruhu ilə bəsləyir.

—

Üç qisim tərbiyədən bəhs edib, batil olmaqların da isbata yetirdik. İmdi də bunların səbəblərindən və o səbəbləri yox etməyə dair bir neçə söz deyəcəyəm. Əsl tərbiyə ev tərbiyəsindən ibarətdir. Ev tərbiyəsi yaxşı olarsa, – uşaq tərbiyəli olar və biləks. Böyük firəng mütəfəkkiri Monteskyo deyir ki, mən qədim müəllimlərimdən bir o qədər məlumat almamışdım ki, mənə süd verən dayədən aldım. Deməli, uşaq beş-altı yaşınadək öyrənməyə və görüb-götürməyə müqtədir və müsəddəd olan qədər sonralar ola bilməz. Çünki sinninin bu vaxtlarını uşaq evdə keçirir, pis ev tərbiyəsini lazımi bir yola çıxartmalıdır ki, uşaqlarımız bitərbiyə olub, bədbəxt olmasınlar. Bu da ki, arvadlarımızın asudəliyi, milli tərbiyə və milli təhsil görmələri sayəsində qüvvədən feələ keçəcək. Nə qədər arvadlarımız savadsız olub, kişilərin alçaq nəfslərinə qulluq etsələr, – uşaqlarımızın tərbiyəli olmalarına ümid olmayacaq. Gərək arvadlarımız avamlıq və savadsızlıq daşını ətəklərindən tökələr, gərək onların ixtiyarları qaytarıla, şəxsiyyətləri təzyiq altından çıxsa. Ancaq asudə, milli vəzifəsini düşünmüş və kamil arvadlar bizə tərbiyəli övladlar yetirməyə qadir ola biləcəklər. Ona görə bu yolda çalışmalıyıq.

Yusif bəy Vəzirov

ZİYALILARIMIZIN MİLLƏTİMİZDƏN ARALANMAĞININ SƏBƏBLƏRİ

"Sədayi-həqq"ın 154-cü nömrəsində "Ziyalılarımız və müsəlman mətbuatı" sərlövhəli məqaləni oxuduq. Mühərririn fikrinin həqiqiliyini inkar etmək olmaz. Ziyalılarımız ilə mətbuatımız və millətimiz arasında bir soyuqluq, bir əğyarlıq görünür. Əlbəttə, bu soyuqluq millətimiz tərəqqisinə bir xəter olduğu aşkardır. Ona görə bunun səbəblərini axtarıb çarələr aramalıyıq ki, bu böyük qüsurdan xilas olaq. Səbəblər asanlıq ilə məhv olub gedəsi deyil, bunların həlli uzun-uzun müddətlər çəkər və bu uzun müddətdə ancaq şəraiti-həyatımız dəyişilsə, millətimiz kəsbi-qüvvət tapar isə, onda zikr olunan məsələ öz-özlüyündə həll olub gedər.

Hər bir yatmış millət gözünü açıb Yevropa mədəniyyəti və onun məhsullarını gördükdə qəflətdə yaşadığı həyatına, onun səbəblərinə və bəlkə, cəmi ətrafdakılara nifrət bəsləməyə başlayır. Yuxudan gecə ayılmışın acısı ol dərəcə olur ki, onun üçün müqəddəs bir şey olmur. O mülahizə etmir ki, milli dil, ədəbiyyat, musiqi və ilaxır Yevropa mədəniyyət məhsulunu əxz etməyə nəinki mane olmur, bəlkə, sabit bir bina, bir bünövrə yerini alır. Bizim millət haman bu tarixi pillədə durub qalmaqdadır. Bu səbəbdəndir ki, ona dilimizdə danışmaq eyib sayılır. Hər kəs mədəniyyət əvəzində əcnəbi mədəniyyətsizliyini, cəmi mənəvi fəqirliyini ol dil ilə örtüb basdırır. Bunun üçün də ziyalının milli mətbuata, milli dilə etinasızlığı ona "itilgent", "liberal" və qeyri bunlar kimi adlar qazan[dır]ır. Bir çinovnik bir mütəəllimi ana dili danışdığı üstə məzəmmət eləyib deyirmiş: "Həmşəri deyilsən ki, müsəlmanca danışsan?" Görün, nə dərəcə batil bir fikrə və gülünc bir əqidəyə malikik! Bu sözlər savadsız bir çinovnikin məsləksizliyi deyil, bəlkə, cəmi arif hesab olub tək cə zahirçiliyə xidmət edən şəxslərin yoldan sapmağına dəlalət edir.

Mətbuata da etinasızlıq bundan irəli gəlir.

Lakin məsələ bunun ilə həll olub qurtarmır. Yarımçıq əqidədən başqa, hürufat, ədəbiyyatımızın fəqirliyi, dilimizin qeyri-sabit olmağı və arvad məsələsi kimi bir xeyli vəsilələr də var ki,

ziyallılarımızı millətımızdən və onun tərəqqisinə çalışmaqdan uzaqlaşdırır.

Ol qədər dolaşq bir hürufata malik ki, böyük səbir və vaxt istəyir ki, onu öyrənib başa çıxasan. Studentlər içində ana dilini öyrənməyə meyl və həvəs göstərənler az deyil. Məsələn, Kiyevdə neçə dəfələr ilə studentlər dəstə-dəstə olub ana dillərini öyrənməyə şüru' ediblərsə də, böyük müvəffəqiyyətləri olmayıb. Bir tərəfdən hürufat çətinliyinə rast gəliblər, bir tərəfdən də dilimiz olmamağına. Təbiidir ki, mənası düşünülməyən bir kitab oxunduqda, nə qədər adamda şövq də olsa, ol kitab həvəsi öldürür. Yenə bundan qədim bir dilimiz var idi. Ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib, Molla Pənah Vaqif gözəl şerlərini, Mirzə Fətəli Axundov komediyalarını bu dildə yazıblar. Hal-hazırda Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi guzidə ədiblərimiz bu dildə yazmaqdadırlar. Hətta bu dildə mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb. Bunun ilə belə, öz dilimizi atıb osmanlı ləhcəsinə meydan veririk. Halbuki osmanlıların Azərbaycan türkcəsi kimi sabit bir dilləri yoxdur. İmdi-imdi onlar fars və ərəb kəlmələrilə mübarizə edib əsl türk dilinə qayıtmağa meyl göstərirlər. Kitab meydanımıza tökülən bir xeyli kitablarda hamı o osmanlının qarışıq və xalq anlayışından uzaq dillərinə təqlid olunur. Yazıda fars və ərəb kəlmələri işlətmək ilə fəxr olunur, bilgi satılır.

Kəmsavad bir ziyalının əlinə böylə kitablar düşdükdə, əlbəttə, yumub kənara qoyur və bir də türk kitabının adını tutmağa belə cəsəret etmir.

Dildən savayı, kitabların məzmunu da şərtidir. Milli müəlliflərimizin çoxu müntəzəm məktəb görməmiş və geniş məlumatdan məhrum şəxslər olduğuna [görə] yazdıqları kitablar da böyük qüsuratdan xali deyil. Böylə kitablar adi oxuculara xoş gəlsə də, Yevropa ədəbiyyatı ilə tanış ariflərə xoş gəlmir və onları oxumaq vaxtı əbəs yerə keçirmək kimi sanılır. Pəs, ana dilimizi genişləndirib ədəbi bir qaydaya salmalıyıq. Bunun üçün də ədəbiyyatımıza, teatro və musiqimizə meydan verməliyik. Və bu yolda çalışan şəxslərin qədrini bilib, gələcəklərini təmin etməliyik ki, çörək məsələ möhtac olub vaxtı kənar şeylərə itirməsinlər. Milli məktəblərin sayı artmalıdır. Qızların tərbiyə-tə-

liminə artıq etina etməlidir ki, milli ruh ilə bəslənmiş övladlar yetirməyə qadir ola bilsinlər.

Arvadlarımızın hal-hazırdakı vəziyyətləri millətimizin doğrudan kökünə balta çalmaqdadır. Ali məktəb qurtarmışlarımız savadsız və ya kəmsavad qızları özlərinə layiq bilməyib, əcnəbi qızlarına evlənilər. Bəylə olduqda ziyalının millətimiz ilə bilmərrə əlaqə və rəbitəsi kəsilir. Milli tərbiyə və təlim alıb muntəzəm məktəblər görmüş qızlarımız olsa, iş büsbütün dəyişilər. Ziyalılar millətimiz[in] qızları ilə həyat yoldaşlığına girdikdə, dil və milliyətdən də məhrum qalmazlar. Lakin bir şərt var ki, qızları mükəmməl surətdə oxutmalıdır ki, zahirciliyə həris olmayıb, Yevropa mədəniyyətinin əsl ruhunu əxz etsinlər. Böyləlikdə dil və milliyətimiz tərəqqi tapar və ziyalılarımız ilə camaatımızın arası get-gedə yavuşlaşar.

Student Y.Vəzirov

KONQRE YAPMALI!

Böyük mütəfəkkirimiz Əhməd bəy Ağayev cənabları islam arvadlarına dair rus dilində yazdığı bir risalədə deyir: "Müsəlmanların nicatı onların əxlaqi, maddi və bəlkə, siyasi yüksəlmələri ancaq iki məsələnin həllinə bağlıdır: biri arvad məsələsi, biri də hürufat islahı".¹

Zənnimizcə, hürufatdan da qabaq bizə arvad məsələsinin həlli vacibdir. Çünki yaponlar bizimkindən də dolaşiq bir hürufata malik ola-ola tərəqqi edə bildilər. Amma arvad məsələsi həll olunmamış bir millət tərəqqi edə bilməz. Fikrimizin doğruluğu üçün aləmi-islama zənn etməliyik. Nə qədər arvadlar avam, hüquqsuz[durlar], bir o qədər də yetirdikləri övladlar batil fikirli və fəna əqidədirlər. Bəs, bizə geniş fikirli yeni arvadlar lazımdır: nicatımız böylə arvadlara bağlıdır.

"Təhrirül-mirat" müəllifi mərhum Qasim Əmin deyir: "Yeni arvad zəmanəmizdəki mədəniyyətin çiçəyidir".² Deməli, bu "çiçəklər" açıqca mədəniyyət meyvələr verəcək. Onda biz də

¹ Ах. Агаевъ. Женщина по Исламу и въ Исламе (Y.V.Ç.)

² К.Аминъ. Новая женщина (Y.V.Ç.)

avamlıqdan, alçaqlıqdan və qaranlıqdan çıxıb yavaş-yavaş uca mövqelər işğal edəcəyik. Bizi də görüb, tanıyacaqlar, biləcəklər. Dəxi bizə "vəhşi", "nadan" ləqəbləri vermiyəcəklər... Daha bundan aydın mətləb ola bilməz, təkrarən deyirik: millətimizin səadət günəşi ailə üfûqündən doğacaq, ailəni də düzəldən, nizama salıb qaidəyə qoyan milli təhsil görmüş hüquqlu və asudə arvadlar olacaqlar!

Məsələ böyləcə aşkar ola-ola, bilmirəm, bunun həllinə niyə çalışılmayıb? Niyə mətbuatımızda buna dair tez-tez söhbətlər açılmayıb? Arvadlarımızın hüquqsuzluğu, onların şəxsiyyətsiz bir parça şey sanılmaqları hamıya məlumdur!¹ Könülsüz ərə verilən müsəlman qızlarının özlərini öldürmələri, oda atmaları, ya xristianlığı qəbul etmələri ki, qəzetlərdə yazılır, pəs, niyə bu biçarələrin, bu ixtiyar və hüquqsuzluq qurbanlarının səslərinə səs verən yoxdur? Quru-quru çığırışmadan faidə yoxdur! Bu fənalıqlar ilə ciddi mübarizə etməliyik. Bunun üçün də konqre yap[ıl]malıdır ki, bir yerə toplanıb arvad məsələsinin həllinə yollar axtaraq. Ümumi bir proqram tərtib edib, hansı vasitələr ilə mübarizə etməyi aşkar etməsək, mənfəətli bir nəticə hasil edə bilmərik.

Arvad məsələsinə dair Ümumrusiya Müsəlman Konqresi yapmaq mümkündür. Əvvəl cəmi Rusiyada bu məsələnin tərəfdarlarını bilməlidir və sonra sözləşib, hökumət icazəsilə konqre üçün yer təyin etmək olar. Əlbəttə, sözləşmə mətbuatımız vasitəsilə gerek olsun.

Başqa türk və tatar qəzetələrindən təvəqqe eləyirik, bizim məqaləni dərc edib, oxucularına fikrimizi məlum etsinlər. Qafqaz qəzetələrindən də ricamız budur ki, şimal türklərinin konqreyə dair rəy və təsəvvürlərini qəzetələrdən iqtibas edib oxucularına bildirsinlər. Böyləlikdə konqre fikrinin tezlik ilə qüvvədən fele çıxmasına ümid bağlamaq olar.

Student Yusif bəy Vəzirov

---

¹ Arvadlarımızın hal-hazırdakı vəziyyətlərini "Arvadlarımızın halı" sərəlövhəli kitabımızda təsvir etmişik (Çap olunur). (Y.V.Ç.)

"NİCAT" QİRAƏTXANƏSİ

"Nicat" qiraətxanəsi Qafqazda ən qədim və ən gözəgələn müsəlman qiraətxanələrindən olsun gərəkdir. Zarafat deyil, bir camaat cəmi səy və qüvvəsini bunun saxlanmasına sərf eləyir. Bunun ilə belə, qiraətxanə nizamsız bir halda qalıb, lazımı mənfəət götürə bilmir. Gedib iki ay bundan irəliki qəzetələri tapıb, oxuya bilmirsən! Keçmiş illərinə ki, ümid bağlamaq olmaz. Halbuki qiraətxanə bundan ibarət deyil ki, gündə gedib, təzə qəzetələri oxuyub gələsən. Bunu hər yerdə tapıb oxumaq olar! Amma qəzetə və məcmuələrin keçmiş nömrələrini hər yerdə tapmaq mümkün deyil, bunları yalnız qiraətxanə və kitabxanələrdə ələ gətirmək olar.

Qəzetə məcmuələri camaatın və onun qabaqca gedənlərinin fikri, zikri və felidir, desək, səhv etmirik! Mətbuat millətin tərəqqisi yoludur. Millət addım atdıqca ayaqlarının izi mətbuatda qalır! Böylə qiymətli bir şeyi bu gün oxuyub, sabah yola tullamaq böyük xətdir!

Totalım, birisi mətbuatımızın tarixini yazmaq fikrindədir. Bu adama fikrini qüvvədən fele çıxartmaqdan ötrü lazımdır ki, nə qədər Qafqazda və ya Rusiyada türk qəzetə və jurnalları çıxıb, toplansın. Sonra gərək bunları mütaliə etsin ki, mətbuat bərsində bir şey yazmağa qadir olsun. Bu adamın ümid bağladığı yer "Nicat" qiraətxanəsi olacaq. Çünki türk qəzetələri buraya gəlir və bu da bizim ən böyük qiraətxanəmizdir. Buna "Nicat"-da nə cavab verəcəklər, məlumumuzdur: "Biz qəzetələri il başınadək saxlayıb, sonra satırıq".

Deməli, əcnəbi qiraətxanələri cildə verib, gələcək üçün zi-qiyət material bilib saxladığı şeyləri biz qara kağız hesab eləyib, baqqallara satırıq. Məsələ bir mətbuat tarixində deyil, bir çox məsələlər də var. Həmişə biz avam olub daldə qalmaq yacağız ki. Bizim də tərəqqi edəcək vaxtlarımız olacaq.

Müqtədir yazıcılarımız əmələ gələcəklər. Millətimizin tarixilə, teatro və musiqimizin keçmişilə maraqlanacaq, intihar kimi camaatımıza müzür şeyin nə vaxtdan aramızda baş verib, nə səbəblərdən irəli gəlib və nə şəkildə tərəqqi etməyini arayıb tapacaq, arvad məsələsinin və hürufat islahının keç-

mişini nəzərdən keçirib, gələcəyinə təhər çəkəcəklər və ilax. və ilax.

Bunların hamısında da qədri bilinməyib, baqqallara satılan qəzetələrə möhtac olacaqlar!

Əhməd bəy Ağayev kimi böyük qələm sahiblərinin məqalələri itib-batmayacaq. Yəqin bir zaman olacaq ki, onları toplayıb kitab şəklində təb etdirəcəklər. Onda da yenə qiraətxanələrimizə müraciət olunacaq...

Xülasə, "Nicat"ın yeni idarəsi qiraətxanəni islah etdikdə bu nöqtəyə də nəzər yetirsəydi, gözəl olardı.

Yusif bəy Vəzirov

ETİBARSIZ MİLLƏT

(Aşqabaddan)

Aşqabad şəhərində iyirmi minədək müsəlman var. Bunların çoxu Qafqaz türkü olub, Şəki, Şirvan, Qarabağ və qeyri şəhərlərdən gəlmədirlər. Qalanıysa iranlıdır. Əcnəbilər bura müsəlmanlarını bir-birindən ayırmayaraq hamısına "pers" deyirlər. Özlərini də etibarsız və alçaq bir camaat hesab edirlər. Buna səbəb budur ki, məhəl "Aşxabad" qəzetəsinin hansı nömrəsini ələ götürdükdə bu "pers"lərin "hünər"lərindən bir şey gözə tullanır. Məsələn, filan küçədə oğurluq olub, filan "pars"lar tutulub; "pars" küçədən ötən arvadlara sataşır; bazarda "pars" davası düşdü, bir neçə adam yaralandı; "pars" filan oğlan uşağının namusuna toxunmaq istəyirmiş... Və qeyri bunun kimi əhvalat hər gün eşidilir. Böylə olan surətdə hər kəs özünü bu "pars"lardan uzaq tutmağı, bunların şərəf[indən] hiyf olunmağı müqəddəs işlərdən bilirlər. Hətta farsların özü bu "pars" sözündən ictinab edirlər. Bəhayi dininə mənsub iranlılar (babilər) dükanlarının elan lövhələrinə iri hərflər ilə "babist" kəlməsi yazmaq ilə yaxalarını kənara çəkiblər və bir rus sual etdikdə ki, siz "pars"sınızmi, "yox, biz baxayistik" (yəni, bəhayi) demək ilə fəxr edirlər. Halbuki bunlar hansı bir dinə mənsub olsalar, yenə farslıqlarından uzaq ola bilməzlər; dini dəyişmək olar, milləti dəyişmək olmaz. Türklərə gəldikdə, bunlar da bir qədər

cəhd eləyir ki, “pars”lıqdan özlərini xilas eləsinlər. Bunların bəzisi öz dillərində danışmağı eyib hesab edir, salam verənə “izdrasti” deyir. Bəzisi müsəlmanlara bilmərrə qarışmır, adını dəyişib Nikolay İvaniçdan-zaddan qoyub, ömrünü əcnəbilər ilə keçirir və balalarını da türklüyə və müsəlmanlığa yaxın qoyur. Xülasə, zahirlərini, dolanışığı və adətlərini bilmərrə dəyişib, pərhizkar bir halətdə dolanırlar ki, bunlara “pars” deməsinlər. Çünki əcnəbi xanımlarının çoxusu “pars”lar ilə tanışlıq eləməyi binamusluq hesab edirlər.

Qəribə burasıdır ki, əcnəbilər ürəklərində ziyalılarımıza qarşı da bir etibarsızlıq bəsləyirlər. Məsələn, bir gimnazistimiz və ya qeyri arif cavanımız erməni qızı ilə gəzdikdə və ya mehriban rəftarda görüdükdə təhdid kağızları biçərə cavanın başına yağ[dır]ılır və ya qıza qadağan olunur, bir də o cavan ilə gəzməsin. Qızların namusunu gözləmək gözəl işlərdən biridir, amma bunları tək cə müsəlmandan mühafizə eləmək bu millətin etibarsızlığına dəlalət edir.

Etibarsız millət əxlaqı pozğun və pis hərəkətli camaatdan ibarətdir. Millət mədəni bir hala gəlməsə, bu etibarsızlıqdan xilas ola bilməz, milli məktəblərimiz və teatromuz tərəqqi etməsə, düzgün əxlaqlı adamlarımızın sayı artmasa, bu ad həmişəlik üstümüzə qalacaq. Yaxa qırağa çəkib, “yox, mən müsəlman deyiləm”, – demək ilə işlər düzəlməyəcək. Gərək öz xoş hərəkətimiz ilə isbat edək ki, müsəlmanlığın buraya dəxli yoxdur. Adam öldürməyi, quldurluğu, oğlan uşaqlarının namusuna sataşmağı murdar hərəkətlərdən bilib, Qur’anımız çoxdan qadağan edib. Bu hərəkətlərin aramızda davam etməyinə səbəb tərbiyəsizlikdir, ayrı bir şey deyil. Tərbiyəmiz olsa idi, ümumun rəğbətini qazanmağa çalışardıq, əfkari-ümumiyyəni öz ətrafımıza döndərərdik. Erməni milləti əfkari-ümumiyyəni bir vasitə eləyib, cəmi milli məsələlərini böyük qüvvə ilə həll eləyir. Ümumun da hüsni-təvəccöhünü qazanmaq üçün millətin həmişə gərək yaxşı tərəfləri göstərsin, tərəqqi məhsulları ortalığa çıxsın, ədəbiyyatı, teatrosu, məktəbləri, cəmiyyəti-xeyriyyələri, fikirli adamları gərək göz qabağına gətirilsin. Böylə olmasa, milləti tanımazlar, onun hörmətini gətirməzlər, dərindən də yanan olmaz.

Bu yolda biz əsla çalışmırıq, bəlkə, millətə yeni bir rəğbət-sizlik qazanırıq. Məsələn, bir neçə gün bundan əqdəm Aşqabad gimnaziyasında valideyn komitəsinin cələsəsi olmuş. Şagirdlərə dair məsələlər müzakirəyə qoyulduqda bir doktor ayağa qalxır, deyir: “Biz gərək “pars”lar ilə mübarizə edək, bunlar oğlan uşaqlarımızı yoldan çıxardılar, namuslarına sataşırılar... Dəxi bundan alçaq əxlaqi pozğunluq olmaz ki, törədirlər...”

Sonra əxlaqsızların adları çəkilir. Əlbəttə, hamısı müsəlman qardaşlarımızdan olur. Çox heyflər olsun ki, bu murdar şəxslərin içində bir millətpərəst adlanan adamın da adı yadavər olunur. Ol adamdır ki, hərdən mətbuat vasitəsilə bu çirkin işi pislər, özünü pak daməniyə çıxartmaq istər...

Heyf bizə ki, böylə “millətpərvərlərimiz” var! Heyf bizim mətbuata ki, əxlaqi pozğunlar onun kölgəsində gizlənilirlər! Heyf bizim əziz millətimizə ki, şan və şövkətini itirib etibarsız və hörmətsiz bir hala gəlmişdir.

Yusif bəy Vəzirov

KİYEVDƏ MİLLƏTLƏR QURULTAYI

Millətlər qurultayı haqqında əvvəlcə qəzetlərdən iqtibasla bir parça məlumat vermişdik. Bu kərə mühərrirlərimizdən Yusif bəy Vəzirovdan aldığımız təfəsilatı aşağıda dərc edirik.

Sentyabrın səkkizində qurultay təntənəli surətdə açıldı. Lakin gözlənen vəkillərin çoxu gəlməmişdi, cəmi 93 nümayəndə var idi. Ukrayna Mərkəzi Radası tərəfindən çağırılan bu qurultaya gərək Rusiyada sakin bütün millətlər vəkillər göndərəydi. Rada 35 dəvətnamə göndərmişdi. Hər millət sayı və oturduğu toprağın böyüklüyünə baxmayaraq, on nümayəndə göndərməyə ixtiyarlı idi. Həqiqətdə isə ancaq litvalılar, latışlar, estonlar, Ukrayna polyakları, belaruslar, ruminlar, gürcülər, qazaxlar, yəhudilər, ukraynalılar, Krım türkləri və Azərbaycan türkləri qurultayda iştirak edirdilər. Nümayəndə göndərməyənlər finlər, ermənilər və Volqaboyu tatarları, türküstan[lı]lar, qırğızlar, başqırdlar, polyaklar və qeyriləri idi. (...)²⁾

Əvvəl dörd gününü qurultay salam və təbrik nitqlərinə həsr elədi. Ən əvvəl nitq söyləyən qurultay müəssisi Mərkəzi Rada sədri professor Qruşovski oldu. Ədəmi-mərkəziyyət yolunda baş ağardan ukraynalıların mürşidi xütbə kürsüsünə çıxdıqda sürəkli alqışlar qopdu (Professordan sonra hökumət nümayəndəsi Slavinski danışmış ki, bunların nitqi vaxtilə Kiyev qəzetələrindən "Açıq söz"ə nəql edilmişdir). Müsəlmanlar tərəfindən nitq söyləyənlər bunlardır: Əminə xanım Şabarov, Aişə xanım İshaqov, Özbənaşlı, Müzəffərov, İdrisov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Mustafa bəy Vəkilov, Cahangir Həməzəyev və Yusif Vəzirov.

Qurultay müsəlman xanımlarının nümayəndəsi Əminə xanım "sabiqdə qul olub, hal-hazırda hürriyyət sayəsində azad olmuş müsəlman xanımlarından" qurultaya salam yetirir. Sonra Əminə xanım Krım xanımlarının camaat yolunda gördüyü işlərdən nəql eləyir: "Kəndlərdə məktəblər açılar, camaatı hazırkı övzai ilə tanış edirlər", – deyir. Nitqinin axırını xanım əfəndi böylə qurtarır: "27 fevralda hürriyyət yolu açıb şəhid olan qəhrəmanların ruhu şad olsun!"

Krım Müəllimlər İttifaqının nümayəndəsi Aişə xanım uzun nitqi zamanında dəfələrlə alqışlanır. "Hər millət, – xanım əfəndi söyləyir, – öz vətənini, öz ölkəsini öz əlinə almaq zamanı gəldi. Bizi imdiyə qədər göz açmağa qoymurdular, deyirdilər, siz dinməyin, siz mədəni deyilsiniz. Məgər bizi müdhiş Avropa davasına gətirənlər mədənidirlərmə? Rus hökuməti bizi gah Balkana çəkirdi, gah istəyirdi İstanbulda Ayasofya məscidinin üstə xaç qondarsın. Amma içəridə öz işimiz başına qalmışdı. Ona qulaq asan yox idi".

Xanım əfəndi sonra Avropa müharibəsinə dair danışır: "Biz güc ilə cavanlar böyüdüürük, bəsləyirik. Camaatımıza lazım olan zamanı götürüb göndərilər müharibəyə. Nə üçün? Onun üçün ki, almanlar ilə ingilislərin bazar üstə sözləri çəp gəlib".

Sonra natiq Krım tatarlarının çar hökuməti tərəfindən başına açılanları nəql eləyir və axırda: "Rusiyada gərək hər millətin müqəddəratına meydan verilsin. Onda imdiki maska əvəzində Rusiyanın hər guşəsi öz simasına, öz gözəlliyinə malik olar" – deyər nitqini tamam edir.

Öznabaşlı cənabları Krım tatarlarının keçmişinə və hal-hazırasına dair yazılmış şairanə bir məruzəni oxuyur. Cənab Mü-

zəffərov Kazan Müsəlman Hərbi Komitəsi tərəfindən qurultayı təbrik edib, müsəlman əsgərlərinə dair söz açır. Onların həmişə nökrçilik, işbazlıq, mehtərlük qulluqlarına təyin olmalarını söyləyir. Və bunların səbəblərini saldatların rus dili bilməməyində görür.

Cənab İdrisov Kırım müsəlman alaylarına dair danışır: “Biz tatar polkları düzəldib cəbhəyə göndəririk”, – deyir, – “komandanlarsa onları dağıdıb, ruslar ilə qarışdırır”. Sonra cənab İdrisov köhnə rus hökumətinin məhkum millətlərə olan əlaqə və rəftarından söz açır.

Qafqaz vəkili Şəfi bəy Rüstəmbəyov cənabları türk ədəmi-mərkəziyyət Müsavat firqəsinin məqsədlərini neql eləyir. Sonra yeni müvəqqəti hökumətdən şikayətdə bulunur: “Qafqazda və Türkünstanda böyük həlakətlər baş verir, hədsiz-hesabsız müsəlmanlar tələf olur. Hökumət bu fəlakətlərə qarşı bir iş görmür”, – deyir.

O biri Qafqaz vəkili cənab Mustafa bəy Vəkilov hürryyətin qorxulu halını təsvir edir. Nətiq qorxur ki, yenə Kornilov əhvalı yenidən baş verə. Ona görə ən əvvəl hürryyəti mühafizə etməyi tövsiyə eləyir. Sonra Qafqaz müsəlmanlarına dair danışır, deyir ki, biz məclisi-müəssisəni gözləyirik və gələcək Rusiyanı düzəltməkdə rus demokratları ilə əlbir iş görəcəyik.

Kiyev Tatar Komitəsinin nümayəndəsi Cahangir Həmzəyev cənabları deyir ki, biz ədəmi-mərkəziyyət istədikdə Rusiyadan ayrılmaq istəmirik. Onun millətləri ilə bir yerdə yaşamaq istəyirik. Köhnə hökumət Qafqazda bizə “tatar” deyirdi, qorxurdu ki, türklüyümüzü bilib, osmanlılara bitişək. Lakin biz heç vədə bu fikrə düşməmişik.

Kiyev Müsəlman Hərbi Komitəsinin vəkili Yusif Vəzirov deyir: “Sizə yəqin qəribə gəlir, niyə bizim milliyyətimiz deyil, ən əvvəl müsəlmanlığımız qabağa gəlir: “Müsəlman komitəsi, müsəlman nümayəndəsi”... Nətiq tarixi dəlillər ilə bunun səbəbini qurultaya məlum edir. Deyir: “Rus hökuməti İvan Qroznıdan tutmuş axırkı Nikolayadək zahiri və daxili siyasətini islamı yox eləməyə işlədirdi. Kazan, Astraxan, Sibir, Kırım, Qafqaz və Türkünstan xanlıqlarının uçurulması, osmanlı müharibələri, Balkanda və İranda yeridilən siyasətlər buna dəlil ola bilərlər. Rusiyanın zahiri siyasəti kimi daxili siyasəti də Rusiyada yaşayan müsəlman millətlərini məhv və tabe etməyə çalışırdı”. Na-

tiq Rusiya müsəlmanlarının köhnə idarə zamanında çəkdiklərini müfəssəl nəql eləyib, deyir: “Hökumət türk, tatar, başqird və qeyrə deməyirdi, müsəlman deyə hamısına qarşı bir alət, yox eləmək aləti işlədirdi. Bu səbəbdən islamlıq bayrağının altına toplaşib, zərbələrə qarşı durduq.”

Sonra Yusif Vəzirov hərbi komitənin fəaliyyətindən danışır deyir: “Müsəlman Hərbi Komitəsindəki əsgərlər arasında Rusiyada yaşayan türk, tatar qövmlərinin hamısından var; bunların içində biri yoxdur ki, ədəmi-mərkəziyyət tərəfdarı olmasın. Bu fikri bu sadə əsgərlərdə yetişdirən xalqın salamət əqli olubdur. Çünki köhnə idarənin səhv və xətalərini əbədilik yox eləyib, Rusiya qövmlərinə xoşbəxt yaşayış bəxş eləsə, ancaq ədəmi-mərkəziyyət edəcək.”

Qurultayın aldığı qərarlara görə, Kiyev şəhərində (lazım olsa, özgə yerə də keçirmək şərtilə) bir Millətlər Şurası təşkil olunur (müfəssəl qərarlarda yazılmışdır). Bu şuraya bəzi millətlər namizədlərini yazdırdılar. Azərbaycan vəkili də bu şuraya iki adam adı qeyd elədilər: biri doktor Əli bəy Əlibəyov, o birisi yurist Yusif Vəzirov.

Yusif Vəzirov

MİLLƏTLƏR QURULTAYINDAN ALDIĞIM TƏSİRLƏR

Kiyevin Pedaqogika Muzesinin salonunda millətlər nümayəndələrinə ötəri bir nəzər atdıqda da Rusiyada ədəmi-mərkəziyyət fikrinin tarixi aydınca müşahidə olunur. Bu fikrin doğulduğu çoxdandırmı? Bunu da vəkillərin qiyafəsindən bilmək olar. Ukraynanın qoca mürşidinə bir nəzər yetirək: saç-saqqalı ağappaq qar kimidir. Vəkillərin içində bundan yaşlısı yoxdur. Ukraynanın mürşidi qoca olan kimi, ədəmi-mərkəziyyət fikri də orada qocadır. Bu yolda ukraynalılar çoxdan işləməyə başlayıblar və bu fikri qüvvədən fele çıxatmaq üçün çox qurbanlar veriblər.

Götürək Litva və latış vəkillərini. Bunlar da cavan deyillər, alınlarının qırışında uzun mübarizələr[in] izi görünür. Həqiqətdə də nitq və məruzələrindən görürük ki, bunlar da ədəmi-

mərkəziyyət fikrini çoxdan başlayıblar.

Nəcib gürcü nümayəndəsinin də tükələrinə ağ qarışıb. Bilirik, ayıq qonşumuz da ədəmi-mərkəziyyət fikrinin nə dərəcə millətə xeyirli olmağını çoxdan düşünürmüş.

Nitqlərindən məlum olur ki, bu sayladığım millətlər bir-birinin hərəkət və məsləkindən köhnə idarə zamanından xəbərdar imişlər, işıqlı gün üçün çalışmışlar. Biz isə bunlardan bixəbər imişik. Bu sözlər sübut istəməz.

Qurultaydakı vəkillərimiz hamısı cavan, yeniyetmədirlər. Vəkillərimiz cavan olan kimi, ədəmi-mərkəziyyət fikri də aramızda cavandır. Lakin lənət heçə, gec başlamışqsa da, başlamışq. Cavan vəkillərimizin sözləri, meylləri, gələcəyə nəzərləri, möhkəm ruhları parlaq ümidlər doğururlar. Gec başlamışqsa da, nəticələr bezi yerlərdə gözəl meyvələr verir. Cürətli və fürsəti keçirməyən kırımlı qardaşlarımız milli təşkilat vasitəsilə millət işini tamam öz əllərinə alıblar.

Kırım vəkili sevinc ilə vəqf mülklərini hökumətdən geri qaytarmaqlarını nəql eləyir. Doğrudan da, sevinməli bir hal! Bu müzəffəriyyət dövlətindən Kırım camaatının əlinə bir milyon manat pul və səkkiz yüz min desyatin topraq düşüb. Bu pul və topraq ilə Kırım türkləri qeyri milli məsələlərin həllinə daha da asanlıq ilə nail olacaqlar. Daha köhnə idarə zamanı kimi türklər topraqsızlıqdan şikayət edə-edə vətənlərindən diyərbədiyar düşməyəcəklər. Bu ədəmi-mərkəziyyət fikrinin bir meyvəsi!

Əsgərlər vəkili Kırımın milli alaylarından danışır. Bu da ikinci meyvə. Hal-hazırkı Rusiyada “başı başını gözləsin” zamanıdır. Millətin də başını gözləyən onun milli qoşunu olar. Yaşadığımız qarışıqlıq içində vay o millətin halına ki, qolunun zoruna inanmır, öz gücünə bel bağlamır!

Müvəqqəti hökumətin nümayəndəsi açıqcasına söylədi: “Ədəmi-mərkəziyyət üzrə qurduğunuz binaya hökumət mane olmur”. Bu sözləri sadə bir dilə tərcümə eləyəndə nə çıxır? Bu çıxır ki, cəmi milli məsələlərimizi həll eləməliyik, heç bir tərəfdən izn və rüxsət gözlə[nil]məməlidir.

Qurultayda natiqlərin biri dedi: “Deyirlər, Rusiyada hökumət var. Gündə bir adam gəlib, biri gedir. Buna biz hökumət deyə bilmərik”. Doğrudan da, hər məsələnin həllini hökumətdən və ya onun rüxsətindən gözləmək olmaz. Hökumətin başı o qə-

dər qarışıqdır ki, millətlər işini islah eləməyə vaxtı yoxdur. Odur ki, hər millət milli avtomobilinin dəstəyini öz əlinə alıb, xahiş elədiyi yol ilə sürür. Böylə də gərək olsun. Hər avtomobilin bir xasiyyəti var və o da yiyəsinə məlumdur. Özgə adam dəstəyi əlinə alarsa, maşını aşırar və içindəkiləri tələf elər.

Bizim aramızda Məclisi-Müəssisana çox ümidlər bağlayıb, onu gözləyirlər. Millətlərin səsi isə bizimkinə əsla bənzəmir. Bir vəkil söylədi: “Məclisi-Müəssisan, kim bilir, nə vaxt olacaq, olsa da, nə qərarlar çıxardacaq. Yaxşısı budur ki, biz öz işimizi keyfimiz istəyən kimi görək, sonra məclis qabağına çıxaq. Onda məclisin əmri-vaqəə deyəcək sözü olmaz”.

Bu sözlərin nə qədər doğru olduğu göz qabağındadır. Bir vaxt ukraynalılara hamı söyürdü, deyirdilər: “Hara tələsirsiniz, budur, Məclisi-Müəssisan gəlir, hamıya öz payını verir”. Məclisi-Müəssisan vaxtında gəlmədi. Ukrayna öz payını götürüb oturdu kənarında. İndi hamı ukraynalıların müvəffəqiyyətlərini alqışlayırlar. Hökumət də bu saat onların ehtiramını gözləyir. Hal-hazırda Ukrayna millətinin imarəti tikilib qurtarır. Əlbəttə, Məclisi-Müəssisan onu tərpətməyə belə cürət eləməyəcək.

Rusiya türkləri arasında kırımlıların xəta hərəkətləri artıqdır: nəqdi qoyub, nisyəyə getmirlər.

Bəzi batil fikirlər var ki, guya hər millət öz yükünü tutmaq ilə Ümumrusiya işlərinə xəter yetirir. Biləks, hansı millət öz yükünü bu saat dutmasa, Ümumrusiyaya kömək əli uzatmır. Çünki hal-hazırda Rusiyada işlər bir-birinə böylə qarışıbdır ki, dövlət ipi böylə dolaşır və pırtıdaşır düşübdür ki, bunu açmağa mərkəziyyət idarəsi acizdir. Get-gedə hal pərişanlaşır. Dövlətin divarlarına zahir tərəfdən almanlar balta çalırlar, iç tərəfdən də başsızlıq və nizamsızlıq. Barışır və sülh məsələsi də hələ nəzərə gəlmir. Dava uzanır və lap da uzana bilər. Dava uzandıqda da xalqın yemək və geymək məsələsi daha da müşkülləşəcək, hər şeyin qiyməti birə beş, on, on beş və daha artıq olacaq. Bu müsibət hər yerdən artıq Rusiyanın ətraf vilayətlərində baş verə bilər. Qafqaziya və Türküstan ağır günlər və aylar çəkə bilər.

Məsələ o qədər aydındır ki, bunu görməyə bir o qədər də durbinlik lazım deyil. Böylə olan surətdə çarə aramalıdır. Çarə də varsa, o da ədəmi-mərkəziyyətdədir. Hər millət öz işini öz

əlinə alıb ölkəsində nizam və qayda yapmalıdır. “Lalın dilini anası bilər”, – deyirlər. Qafqazlıların dilini gərək Qafqaz başa düşsün, türküstanlılarınkini Türküstan və qeyrə. Üzləri Peterburqa döndərib oradan çarə gözləməməli, çünki Peterburq öz başı həşirinə qalıbdır.

Yusif Vəzirov

AZƏRBAYCAN VƏ AZƏRBAYCANLILAR

TARİXƏ BİR NƏZƏR

Azərbaycan ən qədim zamandan bəri yaşaya gəlmişdir. Məmləkətin əski hüdudu Xorasan, İsfahan, Diyarbəkir, Ərzincan, Qafqaz silsiləsi və Dərbənd şəhəri dairəsində böyük bir qitə təşkil eləyir. Azərbaycan uzun əsrlər müddətində bir çox millətlər afininə təsadüf edib də, ancaq zahir şəklinə təğyir verə bilməmiş. Daxildə isə bütün istiqlali-milliyəsini mühafizə edər durmuş. İstər ərəb, istər fars qılıncı Azərbaycanı başdan-başa istila etdikdə, onun ruh və mənəviyyatını heç bir zaman kəndilərinə tabe edəməmişlər. Ərəb və farsın yüksək mədəniyyətləri də Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərilə mübarizə etmədə aciz qalmışlardır. Çünki azərbaycanlıların fitrətlərində öylə bir qüvvət var ki, o millətin daima sabit və mətin qalmasına və kəndisini qayıb etməməsinə səbəb olmuş. O səbəblədir ki, tarixin uzun əsrlərində dəfələrlə ilə qəzaya uğrayıb idari şəklini dəyişdirən Azərbaycan yenə də istiqlaliyyət yoluyla getməyə başlayır, zaman və siyasi vəziyyətlər imkan verdikdə yenidən dövlət şəklinə düşməyə çalışır.

Məcusilik dövründə Azərbaycan iki qisimdən ibarət idi. Aras nəhrinin şimalına “Aran” və cənubuna “Azərbaycan” deyilirdi. Aran türklər tərəfindən, Azərbaycan iranlılar tərəfindən idarə olunurdu. Bir çox dəfə Azərbaycanın iki qisminin bir ələ keçib, müttəfiqə idarə edilmələri tarixdə görünməkdədir. Məsələn, on ikinci əsri-miladidə Atabəy Şəmsəddin Eldəgiz Bakı, Şirvan və Gəncə diyarlarını fəth edib, Azərbaycan valiliyini də öhdəsinə almışdı. Atabəyi Nəsrəddin Əbubəkir bin Cahan Pəhləvan Aran və Azərbaycanda iyirmi yıl səltənət sürmüş.

Ruslar Qafqazı fəth etdikdə Azərbaycan bir kaç müstəqil xanlıqlardan ibarət idi. Rusluq bu türk xanlıqlarına nəhayət verdi. Türkmənçay müahidənaməsi mövcubunca Azərbaycan İran ilə Rus arasında təqsim olundu. Aran son inqilab zamanına qədər rus dəsti-təsərrüfündə qaldığı kibi, Azərbaycan da İrana mal ola gəldi.

ETNOQRAFİ HÜDUD

Azərbaycanın tarixi hüdudundan vaz keçərək, etnoqrafi hüduduna gəldikdə, Azərbaycan türkü sakin olan və başqa millətlərə nisbətən əksəriyyət təşkil edən yerlər Dağıstan, Bakı və Gəncə vilayətləri ilə, Tiflis və İrəvan vilayətlərinin bir hissəsidir. Demək ki, şimdiki Azərbaycan əski Aran və Muğandan ibarətdir.

Azərbaycan türkü yalnız Qafqazda sakin olmayaraq İranın şimalını da işğal eləyir. İran Azərbaycanının cənub hüdudu Savucbulaq Miyanə və Xəzər dənizi arasında olub, paytaxtı Təbriz olaraq, əhəmiyyətli şəhərləri şunlardır: Mərənd, Urum, Marağa, Ərdəbil və başqaları.

Əsrlərdən bəri tarixi bir heyət sürən azərbaycanlıları İran və Rus arasında təqsim etməyi süniliyini daima duyururdu. Bunların milli, mədəni və iqtisadi rabitələri sabit duruyordu. Qıssası, ayrı-ayrı idarələrə tabe olduqlarına baxmayaraq, daima bir ruh və bir vücuda mənsub olmalarını bildirir[dilə]. Qafqaz türkündə bir hərəkət baş göstərdikdə, eynilə İran Azərbaycanına sirayət ediyordu.

1905-ci rus inqilabına Qafqaz türkləri də iştirak etdilər. İran türkləri qafqazlı qardaşlarını təqlid edərək, İran istibdadına qarşı inqilab doğurdular. Bu inqilabda birinci rol oynayan Təbriz türkləri oldular. Türk qəhrəmanı Səttar xan Təbriz mücahidlərinə (hürriyyətçilərinə) qarşı göndərilən şah əsgərlərini məğlub edib, İranın məşrutəli bir dövlət olmasına səbəb oldu.

Sonki rus inqilabı da İrana sirayət etməmiş qalmadı. Qafqaz türkləri kəndilərinə muxtariyyət tələb etdikdə, bu ehtiyacı İran türkləri də eynilə hiss etdilər. Ədəmi-mərkəziyyət fikri İran Azərbaycanını başdan-başa dolaşmış keçdi. Son zamanlar İran

və Qafqaz türklərinin ittihadı fikri də meydana çıxdı. Bolşeviklər zühurundan əvvəl Bakıda iranlı türkləri tərəfindən nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetəsi türk ittihadının naşiri-əfkarı idi.

Hər nasılsa, şimdiki Azərbaycan türkləri müttəhid bir halda qədim istiqlaliyyətlərini ehyə etmək istəyirlər. Bu hərəkət Qafqazda və İranda tufan şəklini alıb. Avropa siyasiyonları kəndi fəidələrini nəzəri-etibarə alaraq Azərbaycanı təqsim kibi süni bir əməliyyat icrasına şüruh edərlərsə, böyük səhv yaparlar. Çünki canlı bir vücudu təşrih etmək bir o qədər də asan işlər deyil.

MƏTBUAT ¹⁾

Rusiyada birinci türk qəzetəsi "Əkinçi" Bakıda bundan əlli sənə əvvəl Zərdablı Həsən bəy Məlikzadə müdirliyi və naşirliyi ilə meydana çıxıb. Bu qəzetə çox yaşamayıb qapanmış, sonra dəfələrlə ilə azərbaycanlılar qəzetə nəşrinə başlamışlarsa da, davamına müvəffəq olamamışlar. Mətbuat sabit bir şəklində ancaq birinci rus inqilabından sonra ala bilmiş, 1905-ci sənədən bəri bir çox qəzetə və məcmuələr nəşr oluna gəldi. Məşhur qəzetə mühərrirlərimiz şunlardır: Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseyinzadə, Cəlil bəy Məhəmmədquluzadə, Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları. Azərbaycan mətbuatını zینətləndirən "Molla Nəsrəddin" adlı həzliyyə məcmuəsidir. Bu məcmuə on iki sənədən bəri millətin bütün qüsurlarını meydana çıxarmışdır. "Molla Nəsrəddin" in uçurucu oxları qarşısında bir müqəddəs şey qalmadı. Millətə şanlı həyat yolu açmada mövhum məbədləri yüzü üstə çöndərdi, qatil fikirləri öldürdü, cahili daşlayıb, candan saldı, bir çürük dini və ya milli bina qalmadı ki, yıxıb məhv etməsin. İslam aləmində həlli üsyana səbəb ola bilən bir çox dini məsələləri "Molla Nəsrəddin" zəmanə nöqtəyi-nəzərini etibarə alaraq qolaylıq ilə həll yoluna saldı. Şərqi bütün fənalıqlarını və çürük təməllər üstünə qurulduğunu həm söz ilə, həm karikaturalar vasitəsilə aləmə bildirdi. "Molla Nəsrəddin" əski qanun və adətlər dairəsini pozub, geniş bir vadiyə çıxdı və arxasınca da Azərbaycan söz və fikrini genişliyə sövq etdi.

Qadın məsələsi kibi zəruri, həyati və şununla böylə qarışıq məsələni həll etdi, “zəmanə yazılmış qanunlardan qüvvətlidir, – dedi, – zəmanə tələbatına tabe olunuz”.

Doğrudan da, zamanə cahilliyə qələbə çaldı. Azərbaycan türkləri qəflət səddini yıxıb, mədəniyyətə doğru yürüdülər.

MUSIQI

Azərbaycanlılar musiqi aşiqidirlər, desək, xəta etməriz İslam aləminin bütün musiqi havaları burada qəbul olunub, inkişaf etdirilir. Bizlərdəki havaların adlarına bakılırsa, musiqimizin mənbələri bəlli olur: “Hicaz”, “Heyratı”, “Bayatı-Şirazi”, “Üsküdar” və başqaları. Türk, fars və ərəb havaları əxz olunub da eynilə qullanılmıyır, bunlara məhəlli rəngi də verilir, tərəqqisinə çalışılır.

Bundan başqa, Azərbaycan musiqi dühası da yeni havalar doğuruyor, sənədə yeni havalar, rəqslər meydana çıxır. Bu havaların müəllifləri tanılmır – xalqın fitrəti yetişdiriyor. Son zamanlar musiqişünasımız və Azərbaycanın iftixarı Üzeyir bəy Hacıbəyov musiqimizi nizama salmağa başladı, yazdığı opera və operettalar ilə şöhrət qazandı, yalnız kəndisini deyil, bütün millətini aləmə tanıtdı. Bu gün Kırmda tatarlar və ermənilər tərəfindən səhnəyə vüzuh olunan “Arşın mal olan”, “O olmasın, bu olsun” operettaları həp Üzeyir bəyindir. Təəssüf olunur ki, musiqiarımızın əsərlərini Kırım karikatur şəklində xalqa göstəriyör.

Üzeyir bəyin “Arşın mal alan”ı Amerika səhnələrində belə müvəffəqiyyət qazandı.

Məşhur operalarımız şunlardır: “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşudbanu” və başqaları.

Opera Qafqazda ol qədər müvəffəqiyyət qazandı ki, drama teatrosuna xalq getmək istəmiyor. Operaya girmək üçün Bakıda müsəlmanlar teatro qapısında növbət bəklıyorlar. Bir müsəlman deyil, erməni, gürcü və ruslar da teatromuzdan həzz alıyorlar.

Qeyri millətlərdə musiqi yalnız əşrəf və əyanın malıdır, halbuki Azərbaycanda musiqi ümumun ruhunu oxşayır. Xalqın ən geniş bir kütləsi musiqini anlayıb, ondan faydalanır. Biz iftixar

edə biliriz ki, bütün aləmi-islamda birinci milli operanı biz vücudə gətirdik. Üzeyir bəy birinci müsəlman operanəvisi (kompozitor)dur. Çox yaşasın və bizi də yaşatsın!!!

İQTİSADI MƏSƏLƏLƏR

Ticarət Azərbaycanda son zamanlar yüksək dərəcələrə çıxmışdır. Əvvəlləri ticarətimiz erməni əlində idi. 1905-ci sənədən sonra ticarət bizə keçdi. Şimdise erməni ticarətilə rəqabət etdikdən başqa bir çox yerlərdə qələbə belə çalmışdır. Öylə zəkavətli tüccarlarımız yetişdi ki, Rusiyanın böyük şəhərlərlə Qafqaz və İran arasında ticari rabitələr yapmışlardır. Böyük şirkətlərimiz və ticari cəmiyyətlərimiz mövcuddur. Fabrikaçılıq meydan almadadır, qumaş, pamaq, papiros və başqa fabrikalari da var.

Ziraətdə makinalar qullanmaqda tərəqqi etmədədir. Pamaqçılıq köylülərimizi qayət zənginləşdirmişdir.

Bankaçılıq artmadadır. Bir xeyli milli bankalarımız var. Bakı ticari müəssisələrində bir çox türk sərmayəsi var. Bakıda dünyada məşhur türk milyonerləri belə var. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayevlərimiz və başqaları belli olsalar gərəkdir.

İqtisadi cəhətlərdə Azərbaycan türkü qeyri türk qardaşlarından çox-çox iləri getmişdir.

Ticarətə istedadlı azərbaycanlı tüccarlara məxsus mənfi sifətlərə heç də malik deyil. Onda qəpik xətrəsiçün Şərq sığaq-qanlılığını unutmaq yoxdur. Daima müsafirpərvər, insaniyyətli, millət yoluna böyük paralar sərf edərlər.

MƏKTƏBLƏR

Azərbaycan müvərrixi hankı bir nöqtəyi-nəzərdən ölkəyə baxsa, onun iki dövrünü görməlidir: 1905-ci sənədən əqdəm və sonra. Rus-yapon müharibəsi, daha doğrusu, rusların Uzaq Şərqdə yaponlar kimi ufacıq bir millətə məğlub olmaları bütün Şərqi, bilxassə müsəlmanların gözünü açdı. O dövrdən bəri Rusiya türk tatarları maarifə doğru sabit qədəmlər atıb gəlməyə başladılar. İran təsirində boğulan Azərbaycan bir

sənə zərfində farslıqı haman məktəblərindən qaldırdı. Şeyx Sədinin cocuqlar həzm etməyən fəlsəfəsi yerinə şirin “Vətən dili”, “Ana dili” kitabları meydana çıxdı. Məktəblərimiz zindanlıqını qaib edib, milli duyğular saçmağa başladı. Milli qız məktəbləri açıldı. Köylər belə, qızlarını məktəbə göndərməyə çalışdılar.

Milli məktəblər ilə bərabər, Azərbaycan çocuqları hökumət edadilərinə dolduruldu. Tam mənasıyla maarifə alışdıq. On sənəlik ufacıq bir zamanda böyük addımlar atdıq. Şimdi həmd olsun, Rusiyanın və xaricin darülfünunlarında bir çox tələbələrimiz var. Qızlarımız belə, çarşaf kölgəsindən xilas olub, asudə bir tərzdə elmə sarılırlar. Rusiyanın böyük şəhərlərində ali məktəb talibələrimiz də var. Rus hökuməti bizi boğduğu üçün müntəzəm milli məktəblər açmağa müvəffəq olamayırdıq. Müstəqil dövlətimizdə, əminəm ki, məktəblərimiz son Avropa üsullarında təşkil olunur və qabiliyyətli çocuqlarımızın istedadlarını inkişaf etdirir.

QADIN MƏSƏLƏSİ

Şəhərlərimizdə qadın bütün-bütününe qapalıdır. Qapalılıq çarşaf gəzdirməkdən ibarətdir. Çarşafdan başqa, bəzi yerlərdə, ələxüsus İran Azərbaycanda yüzü mükəmməl qapamaq üçün rübəndlər qullanırlar. Rübənd qalın ağ parçasıdır. Bunu qadınlar üzvlərinə dutub, başlarının arxasında uclarını bağlayırlar və gözləriçün ağ üstünə ufacıq dəliklər qaldırıyorlar. Rübəndli qadının yüzünü və gözlərini görmək heç də mümkün deyil. Rübənd İran üsulu olaraq Qafqaz türkləri arasından qaldırılmış. Çarşaf da son zamanlar şiddətini qaib etmiş. Şimdi çox yerlərdə çarşafli xanımların üzvləri açıq olur. Çarşaf tərəqqiyə mane olduğu üçün daima Azərbaycan ziyalılarını məşğul ediyor. Bu xüsusda qəzetələrdə arada bir münəqişələr qoparılır. “Molla Nəsrəddin” məcmüəsi çoxluca çalışır. Qadını incidən adamların adlarını belə qəzetə və məcmuələrdə yazırlar, rəsm və karikaturlarını cızıyorlar.

Qadın məsələsi Azərbaycanda şiddətini qaib etmiş demək mümkündür. Qadının huququnu tanımağa başladılar. Onların məktəbə getmələrinə daha maneələr qalmadı. Cahil mollaların

nüfuzu düşdü və bu nüfuzu ədəbi qaib etməmək üçün mollar da qadınlığı tutmağa və maariflərinə çalışmağa başladılar.

Zatən Azərbaycan qadınının əsarəti İran pozuq mədəniyyətinin məhsuludur. O yerdə ki, İran təsiri sabitdir, orada qadın əsarəti də səltənət sürmədedir. Baxınız, şəhərlərimizdə qadın qapalıdır, köylərimizdə isə asudə və yüzü açıq bir surətdə erkəklər ilə bərabər tarlalarda çalışmadadırlar. Köy qadını yalnızbaşına bazara gəlir, alış-verişini yapar, gedər.

Şəhərlərdə qadının qapalılığı oralarda İran təsirinin mövcudiyətidir. Bu fikrin doğruluğunu isbat etmək üçün Türküstan qövmlərinin həyatına müraciət edəlim.

Tarix göstərir ki, türkmənlər (təkələr) daima iranlılar ilə müharibə və mücadilədə bulunmuşlar. Şimdi də onların arasında tarixi kin duruyor. İran heç bir zaman cəngavər türkməni kəndisinə tabe etməmişdir (...).²⁾

Yusif bəy Vəzirov

SERAFİMOVIÇ

*(Tərcümeyi-halı və əsərlərinə dair
bir neçə söz)*

Serafimoviç hal-hazırın ən qüvvətli inqilabçı ədiblərindəndir.

Don vilayətində Nijnikormoyar qəsəbəsində 1863-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Atası mütəqaid kazak zabiti olub, anası da ağıllı, həlim və mühitində məruf bir qadın idi. Bütün ətrafdakı xalq bu şəfəqli xanımı tanıyır və zərurət zamanı ondan kömək dilərdi. Tibbi təhsili yox idisə də, uzun təcrübə və tədqiq sayəsində bir çox xəstəliklər haqqında ümumi məlumat əldə etmişdi və ona müraciət edən kimsəsiz və həkimsiz azarlılara dava verirdi və müalicələrinə çalışırdı.

Atası da xalqı unutmazdı, məhkəmə və hökumət müəssisələrinə işi düşən fəqirlərə məsləhət ilə, ərizə yazmaq ilə köməyə gəlirdi. Böyləcə iki rəhmdil ata və ananın övladı olan və həmişə həyatın ən coşqun yerində böyüyən Serafimoviç xalqı görür, dərdlərini öyrənirdi. Serafimoviçin artıq müstəqil ədəbi fəaliyyətinin nə şəkllə girecəyi aşkar idi: bütün mövzuları

əməkçi kütlənin yaşayışından alınmalı idi. Bəylə də oldu: ədibin çox yazıları fəqəranın ağır və çəkilməz əzablarına aiddir.

* * *

Orta təhsilini qurtardıqdan sonra Serafimoviç Peterburq Darülfünununa daxil olur. Birinci kursda ikən Karl Marksın "Kapital"ını tədqiq etməyə həvəslənir. Serafimoviç yalnız nəzəriyyə ilə deyil, sosializmin əməli cəhətində də fəaliyyət göstərir və nəticədə cəzalanır. Çar Üçüncü Aleksandri qətl etmək istəyən narodovoltı xalqçı terroristlər istibdad hökuməti tərəfindən ölümə məhkum olunduğu məlumdur. O zaman terroristlərin hərəkətini haqlı görənlər və hökuməti zəmm edən bir xitabnamə münasibətilə Serafimoviçi qəbahətləndirib, üç illiyə Mezen və sonra Arxangel vilayətinə sürdülər.

Sürgün həyatı da ədib üçün fəidsiz olmadı. Burada məfkurə yolunda işğencələrə təhəmmül edən qəhrəmanlara rast gəldi, onları tədqiq etdi. Bir çox şəxslər arasında Moiseyenko adlı bir işçi ədibə böyük intibalar bəxş etdi. Bunun vasitəsilə işçi həyatını bütünlü acılıqları ilə bərabər incədən-incəyə öyrəndi.

Cəmiyyəti-bəşərdəki siniflər arasında görünən təzad Serafimoviçi məşğul etdi: bir tərəfdə qullar, o biri tərəfdə ağalar, biri ac, səfil, pərişan, o biri tox, həmişə keyf və ləzzətdə...

İki aləm, iki məfkurə – birinin arzusu: "hər şey benim üçün", o birininki: "hər şey ümum üçün".

Ədibin hankı yolu tutub və hankı məfkurə dalınca gedəcəyi bəlli idi.

Serafimoviçin türk dilində ilk dəfə nəşrə başlayan hekayələri həm oxucuların geniş təbəqəsi üçün fəidəli, həm də köhnə ədəbiyyatdan üz döndərib yenilik axtaran gənc qələmlərə örnəkdir. Serafimoviç şairanə lövhələri çox sevmirsə də, hekayələri can sıxmır. Məişətin əziyyət və məşəqqətləri oxucunu bədbinliyə deyil, mübarizəyə dəvət edir.

Y.V.

A.NEVEROV

(Tərcümeyi-halı və əsərlərinə dair bir neçə söz)

1886-1923

1886-cı ildə dekabrın 20-də Samara vilayəti, Stavropol qəzası, Novikov kəndində dünyaya gəlib. Atası simbiriskilli və anası da kəndli bir arvad idi.

Oxuyub-yazmağı Neverov böyük qardaşından öyrənibdir. Yeddi yaşında kilsə məktəbinə daxil olur. On altı yaşında Staraya Munya kəndində əttar dükənina nökrəliyə girib, bir aydan sonra oradan qaçıb, bir sövdəgər dükənina qulluğa girib, altı aydan sonra buranı da tərk edib, təkrar oxumağa davam etmək qəsdilə ikisinfli kilsə məktəbinə girmiş, müəllim şəhadət-naməsinə və ayda iyirmi manat maaşa nail olmuşdur.

Bunun ilə Neverov iktifa etməmiş, bəxtini sınamaq istəmiş və bu məqsədlə Samara şəhərinə getmişdi. Lakin taleyin üzünü güldürə bilməmişdi. Əvvəl bir bəna yanında günəmuзд işləmiş, qəzetə satmaq ilə məşğul olub, məhəlli mətbuatda şair sifəti ilə iştirak etmişsə də, əməli bir nəticə hasil olmamışdı.

Oradan Orenburq şəhərinə keçmiş, bir kafe-şantanda “şairlik” eləyib, lakin şantan həyatına uya bilməmiş və axırda qürbət şəhərləri tərk edib, doğulduğu torpağa dönmüş və kəndlərin birində müəllimliyə qurşanmışdı.

Neverov 1923-cü ildə dekabrın 24-də Moskvada vəfat etmişdir.

Neverov inqilab zamanının həyatını təsvir etmək ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Bilxassə oxucularımıza təqdim etdiyimiz “Çörəkli Daşkənd” ilə klassik ədiblər sırasına girmiş[dir]. Əsərin qəhrəmanı kiçik Mişka tipliyindən başqa bir rumuzdur. “Mübarizədəki mətanət hər şeyə qələbə çalır”, – şüarı əsərin mahiyyətini təşkil eləyir.

Y.V.

YEDDİ İLDƏN SONRA

(“Şeyx Sənan”ın qoyuluşu münasibətilə təəssürat)

Bütün türk və yaxın Şərqdə teatro sahəsində ilk addım atan, heç şübhəsiz, Azərbaycandır.

İstanbul bizdən çox-çox sonralar başlamış və bizim bu gün əldə etdiyimiz nəticələrə hələ varmamışdır.

İran, Əfqanıstan, Misir, Hindistan və qeyriləri teatro işlərində o qədər geridədirlər ki, bu barədə danışmağa belə dəyməz.

Fikirlərimin doğruluğunu “Şeyx Sənan”ın qoyuluşu tamamilə isbat etdi.

Yeddi il əvvəl Azərbaycanı tərk etdiyim üçün teatromuzdan uzaq düşmüşdüm.

Cümə axşamı bu həsrətə qovuşdum və etiraf etməliyəm ki, heyrətdə qaldım. Yeddi ildə o qədər tərəqqi vardır ki, insan şaşırır. Səhnə quruluşu, artistlərin oyunu, bilxassə qadınların iştirakı tamamilə yeni və Şərq aləmində görünməmiş şeylərdir.

İstər-istəməz bu son on beş ildə teatromuzun keçdiyi yolları xatırladım. Səhnə bərhad, artistlər naşı, arvad rollarını kişilər oynar, suflyorun səsinə qulaq tutulur, libaslar gülünc...

Bu gün isə bunlardan heç bir əsər qalmamışdır.

İftixarla deyə bilərik: Teatromuz mədəni millətlər teatrosu sırasına girə bilmişdir.

Azərbaycan həmişə Şərqdə mədəni rəhbər olmuşdur. Tarix buna şahiddir.

Bugünkü Azərbaycan keçmiş rolunu oynamağa yenidən qədəm qoyur. Latin hürufatıyla Şərqi böyük ehtiyacı rəf edir. Teatrosuyla da zövqlərin yüksəlməsinə çalışır.

Bənim kimi bir muhərririn nəyi var? Yalnız bir sözü və yeniliklərə qarşı sevinclə çırpınan bir ürəyi.

Sözümdə qüvvət varsa, təmiz ürəklə deyirəm:

-Yaşasın teatromuz yolunda çalışanlar!

Bunların yaşayış və fəaliyyəti saf, incə bir zövq yaradacaq və Şərqi ətalətində qabalaşmış, çürümüş ruqlar bu zövqün ecəzkar nüfuzundan yeniləşəcək, böyüyəcəkdir.

Yusif Vəzir

MEŞƏLƏRİMİZİN İSLAHI YOLUNDA

Xalq təsərrüfatının ümdə amillərindən biri də meşədir. Odun, kömür ondan əmələ gəlir, binalara, fabrikaçı zavodlara inşaat materialı sifətiylə lazım olur. Meşə ölkənin abı havasına da təsir eləyir. Meşə qırılan yerdə suların da qurulmasını təcrübə göstərmiş. Deməli, suyu mühafizə etmək üçün meşə də mühafizə edilməlidir.

Bu söylənən fikirləri təbiidir ki, insan birdən-birə dərk etməmiş, zətən qədim zamanlar etməyə də lüzum görünmürdü. Çünki insan az, meşə çox idi. Hər kəs istədiyi qədər meşəni qıra bilərdi. Meşə məsələsini yoluna qoyan heç bir qanun yox idi. Get-gedə insanlar artdı, meşəyə olan ehtiyac da böyüdü. Məsələ mühüm hesab olunaraq, qanun himayəsinə götürüldü.

Meşənin himayə və islahı təbiidir ki, birinci olaraq yalnız mədəni mərkəzlərdə düşünülürdü və ilk əvvəl xalq təsərrüfatının faydəsi deyil, zədəngan zümresinin keyf-məişəsi nəzərdə tutuldu. Ağaç[lar] ov üçün meşələrin himayəsinə girişdilər. Odun qırmaq və meşəyə mal-qara buraxmaq yasaq olundu, çünki bu hərəkətlər ov heyvanlarını qorxudub qaçıra bilərdi və zədəngan keyfindən məhrum olardı. Odur ki, alman hökmdarı Böyük Şarl meşələrinə meşəbəyi (forestarii) və keşikçilər (des nemoris Custo) təyin etdiyini tarixdə görürük.

Almaniyada meşə himayə və islahı 13-cü əsrdən də əvvəl başlanmış, 1158-ci tarixdə alman padşahı Fridrix qoyunların meşəyə buraxılmasını qadağan etmiş[di].

Meşəyə dair binagüzarlıqlar Fransayı da neçə əsr əvvəl məşğul etmiş[dir]. Bir tərəfdən, sənayenin inkişafı, o bir tərəfdən, böyük mülkədarlıq vücudə gəlməsi meşələrin vəziyyətini dəyişməyə başlamış[dır]. Zədənganlara və ruhanilərə padşahlar tərəfindən bağışlanan yer, kənd və meşələr istismar olunduqca meydana bir çox məsələlər çıxmış və onların həlli üçün qanunlar yapılmış, qanun meşə mülkiyyətini qüvvətləndirmiş və sahibinin "hüququnu" təmin etmiş[dir]. 13-cü əsrdə Fransıya da meşə və su müdiriyyəti təsis olunub (les maitres des

eauxet forets). Bu qanun mövcubunca meşə satın alınıb qırılır və orada mal-qara otlatmaq qadağan olunur[du].

Təşkilat etibarilə Qərbdən geri qalan qədim Rusiya meşə islahı sahəsində də bir az gec başlamış[dır]. Bu da təbiidir. Çünki Rusiyanın meşəsi çox və adamı az idi və meşə qiymət etibarilə mühüm bir məsələ təşkil etmirdi. Təqribən on beşinci əsrə qədər meşələr hər kəsin istifadəsi üçün hazır idi. Sonra təbii xüsusi mülkiyyət artdı, burada da zadəgan və ruhanilərin istismar hüququnu təmin etmək üçün qanunlar meydana çıxdı. 1485-ci ildə Üçüncü İvan Trotsko-Sarkiyev monastrının meşələrinə dair bir "mühafizənamə" (Охранная грамота) vücuda gətirib, buna istinad meşələrdə odun qırmaq məhdud bir dairəyə salınmış[dı].¹

Deməli, əvvəllər xüsusi mülkiyyətdən doğan meşə himayəsi yavaş-yavaş dövləti şəkli girməyə başlayır və Şuralar idarəsində tamamilə xalq təsərrüfatı sahəsinə keçir. Bu gün Şura idarəsində xüsusi mülkiyyət ləğv olunduqdan sonra meşə də zadəgan, kilsə və başqa əllərdən çıxıb, ümum zəhmətkeşlərin malı oldu.

Əl'an meşələrin himayəsi daha da mühüm bir sahəyə keçir. Meşələrin mühafizəsi yalnız hökumətin deyil, ittihadı hər bir fərdin vəzifəsidir. Meşə xalqındır, xalq da onu gözləməli, qanunun xaricində ondan istifadə etməməlidir.

Vətəndaş müharibəsi zamanı əksinqilabçıların əlində qalan meşələrin himayəsiz qaldığını nəzərə alaraq, xalq təsərrüfatının bu sahədə böyük zərbəyə uğradığı meydana çıxar. Azərbaycan meşələrinə dair toplanmış rəqəmlər qarışıqlıq zamanlar meşəyə vurulan zərərləri böyük miqdarda göstərir.

Xalqın qanunsuz hərəkətlərinə xitam vermək üçün meşə himayəsini artırmalıdır. Əl'an Azərbaycanda mövcud olan meşəbəyilərin və keşikçilərin miqdarı kifayət eləmir. Olanların da maaşı o qədər azdır ki, vəzifələrini lazımınca ifa etməyə mümkün tapı bilmirlər. Meşə əməkdaşlarının məskən məsələsi də ağır bir haldadır. Meşələr abadanlıqdan uzaq olduğu üçün meşə xidmətçilərinə xüsusi evlər tikdirməyi lazım gələcək. Ru-

¹ Арнольд. История лесоводства в России, Франции и Германии, СПб, 1895 г. (Y.V.Ç.)

siyada meşə təsərrüfatı gəlirinin 10 faizi meşə işçilərinin faydasına sərf olunur. Bizdə də bu qanun qəbul olunsa, şübhəsiz ki, gözəl nəticələr verər. Sonra meşələri yerli kəndlilərin təcavüzündən xilas etmək üçün kəndliləri ucuz odun və bina ləvazimatı ilə təmin etməlidir.

Meşə qırılarkən yeri təmizlənməlidir və oraya mal-qara buraxılmamalıdır...

Xülasə, hər bir vətəndaş meşəyə qarşı bütün hərəkətlərini qanun dairəsində etməli və hökumət binagüzarlıqlarına diqqətlə tabe olmalıdır.

Zərəsb

QOYUNÇULUQ

Qoyunun ev heyvanı şəklinə düşüb, insanlara xidmət etməyə başlaması, heç şübhəsiz ki, tarixdən çox-çox əvvəldir. Çünki yazılmış ən qədim tarixlərdə qoyundan bəhs olunur. Azərbaycana gəldikdə, burada da eyni halı görürük. Təqribən üç min il əvvəl yazılmış "Avesta" kitabı gözəl xalılardan bəhs eləyir. Deməli, o zamandan da əvvəl qoyunçuluq Azərbaycanda böyük bir mövqe tutmuş[dur]. Bu fikrin doğruluğunu ondan sonra gələn müvərrixlər də təsdiq edirlər.

15-ci əsr müvərrixi Təbəri Bakı ətrafının xalılarını ən məruf ədd eləyir. Gözəl xalılar vücuda gətirən ölkədə qoyunçuluq və yun işlərinin də inkişafı təbiidir. Heyf ki, Şərq müəllifləri iqtisadi cəhətə əhəmiyyət verməmişlər və əldə etdiyimiz məlumatlar tamamilə təsadüfidir. Qərbdə isə məsələ büsbütün başqa bir şəkildədir. Tarixi materiallar ətrafıdır və işlənmişdir. Bunlara istinadən deyə bilərik ki, Avropada daş əsrində qoyunçuluq hələ zühur etməmiş, ancaq tunc dövründən inkişafa başlayır. Həfriyyat nəticəsində yerdən çıxan sümüklərin tədqiqi qoyunun Avropada at, mal-qara və keçidən sonra gəlməsini göstərir. Alimlər bu vəq'əni İsadən 2500–3000 il əvvələ isnad edirlər. İngilis alimi Leude Kekerin məlumatına görə, Avropa qoyunu ilk əvvəl Asiyadan zühur etmiş[dir]. Qədim Assur padşahı Nəmrudun sarayına məxsus bir abidədə qalınquyuq qoyunlar şəkli çəkilib, qədim İran paytaxtı İstəxr xərəbələrində də gödək və şux qulaqlı qoçlar həkk olunmuş[dur]. Görünür,

arıqquyruq cinsdən imiş ki, əmsalı əl'an İranda görünür. Qədim Yunanıstanda da qoyun olduğunu o zamanın pullarının üzərində çəkilən qoyun şəkilləri göstərir. Cins qoyunların Gürcüstanda da mövcud olmasına "altun qıllı, sarı yunlu" deyə yunan müəlliflərinin işarəsi kifayət edir.

1300 il İsadən əvvəl Babilin şal və başqa qumaşları aləmdə məşhur idi. Orada toxuculuq və şərbəfliq lazımcı iləri getmişdi. Deməli, bununla bərabər yumuşaq yunlu qoyunlar da orada bəslənirmiş. Ola bilsin ki, bu cins qoyunlar ilk dəfə Babilədən başqa ölkələrə keçmiş[dir]. Ehtimal ki, Asiyadan qoyunların Avropaya keçməsinə ilk səbəb finikiyalılar olmuşlar. Sonralsə yunan müstəmləkəçiləri bu yolda çalışmışlar.

Artıq qədim romalılar və yunanlar incə yunlu qoyunlar ilə qaba yunlulara fərq qoyurdular. Birincisindən paltar və ikincisindən çuval, keçə ... qayırdılar. Qaba yunlular ələksər südləri üçün saxlanırdılar. O zaman döl məsələsinə də əhəmiyyət verilirdi: ağ yunlu cinsləri ala-bulalara tərçih edərdilər.

Avropada ilk əvvəl qoyundarığa İspaniya və İtaliyada əhəmiyyət verilmiş, sonralar İngiltərə bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmış və bir müddət Avropanın qumaş fabrikalarını yun ilə təmin etmiş[dir]. Zətən İngiltərədə 18-ci əsrdən başlayaraq qaba yunlu qoyunların da tərəqqi etməsinə çalışılmış və əl'an da davam edilmədedir.¹

Rusiyaya gəldikdə, burada da qoyundarığın qədimdən bəri xalq təsərrüfatında böyük bir yer tutmasını rus vəq'ənəvisləri və əcnəbi səyyahlarından öyrənirik. Lakin məsələnin məmləkəti olub, qanuni himayəsinə keçməsi Böyük Petrodan bəridir. 1716-cı ildə Petronun əmri-mövcibi Polşa və Sileziya[dan] təcürbəli qoyundarlar gətirilib, xalqı öyrətmək üçün Kiyev, Yaroslav və Azov vilayətlərinə göndərilmişdir. 1720-ci ildə Əjdərhan, Penza, Romanov, Borisovleybsk, Novlinska və Poltava civarlarında Petronun əmrinə görə cins qoyun yataqları təsis olunmuşdu. Burada əmələ gələn döl qoyunlar böyük çiftliklərə paylanarmış. Bilxassə, Petro Ukraynanın qoyundarıq üçün əl-verişli olduğunu qeyd edərək, oraya böyük əhəmiyyət vermiş[dir]. Qoyunun saxlanması, dölün yaxşılaşması haqqında

¹ Проф. П.Н.Кулешов. Грубошерстное овцеводство, Москва, 1925 г. (Y.V.Ç.)

Ukrayna dilində rəhbərlər nəşr etdirib, sonra məsələni ətraflı tədqiq etmək üçün xaricə bir çox gənclər göndərilib.

Qoyundarlıqdan başqa, Petro yun işinə də böyük məna vermiş[dir]. Xaricdən gətirdiyi mütəxəssislər sayəsində bir çox mahud fabrikaları açdırıb, onlara vüsət vermək üçün qoşunun geyiminin Rusiya mahudu ilə təmin edilməsini əmr etmişdi.

Petrodan sonra bu işi Yekaterina davam etdirmiş, o da xaricdən bir çox döl qoçlar gətirib, fabrikalar açdırıb və məmləkətin sifarişlərini açdırdığı fabrikalara verdirmiş[dir]. Yekaterina zamanı Rusiyada cins qoyunlar (merinos) bəslənməyə başlanmış[dır].

Rusiyanın cənubunda böyük miqdarda döl yetişdirmək üçün üç əcnəbi 1804–1805-də rus hökuməti ilə müahidə bağlamışlar. Bu müahidə mövcubincə hökumət onlara yüz min manat pul və 109.300 hektar topraq və bəzi imtiyazlar vermişdi. Bunun əvəzində əcnəbilər üç ilin müddətində 150 min merinos vücuda gətirməyi və qoyunçuluq məktəbləri açmağı öhdələrinə götürmüşdülər. O zamandan başlayaraq bir çox əcnəbilər, bilxassə almanlar Rusiyaya köçüb, qoyundarlıq ilə məşğul olmuşlar. Nəticədə cins qoyun Rusiyanın hər bir tərəfinə yayılmış[dır]. Qoyundarlıq ilə bərabər, hökumət yun bazasının rəvacı üçün də tədbirlər görmüşdü. Yun, bir tərəfdən, xaricə göndərilmiş, o bir tərəfdən də, daxildəki fabrikaların ehtiyacını təmin etmədə imiş. Bunun inkişafı üçün bir çox şəhərlərdə görgülər (yarmarka) təsis olunardı.

70-ci illərdən başlayaraq, Amerikadan gələn ucuz yun sayəsində Avropada yun qiymətdən düşüb, böyük bir böhran meydana çıxır. Bu böhran Rusiyaya da sirayət edir və nəticədə xalq qoyunçuluqdan çəkilib, taxıl əkininə keçir. Krım – Mozdok dəmir yolunun çəkilməsi cənuba bir çox mühacir sövq edir. Get-gedə topraq azalır və qoyundarlıq da məhdud bir dairəyə düşür. Vəziyyəti əvvəlki halda saxlamaq üçün qoyun ilə məşğul olan Krım malakanları qoyunları ilə Şimal Qafqazın geniş qırlarına köçürlər. Qoyun və yun ticarəti mərkəz olaraq Rostov şəhərinə toplanır. Lakin az keçmir ki, burada da topraq azalmağa başlayır və qoyunçuluğa böyük zərbə vurulur. Bu dəfə Türküstanı mərkəz yapmaq istəyirlər. Mühacirət oraya axmağa başlayır. Lakin Türküstanın ab-havası qoyundarlı-

ğa əlverişli olmur və axırda Rusiya qoyunçuluq sahəsində küçülür və yun bazarında birinciliyi Avropa müstəmləkələri qazanır.¹

Rusiyada şahidi olduğumuz qoyunçuluq böhranı aşağı-yuxarı Azərbaycan tarixində də görünmədədir. Təqribən iyirmi il əvvəlki rəqəmlər ilə bugünküləri müqayisə etsək, qoyunçuluğumuzun keçirdiyi böhran meydana çıxar.

1894-cü ildə Azərbaycanda kiçik ev heyvanlarının sayı 2.276.472 idi, 1914-də isə 2.266.201-dir. Deməli, bu on ilin müddətində heyvanlarımızın sayı artmadan əksilir; az da olsa, yenə sayı azalmışdır. Baytar idarəsinin məlumatına görə, qoyunlarımızın azalmasının ümdə səbəbi onların kəsilməsi və xaricə göndərilməsindədir.

1910-da sallaqxanalarımızda kəsilən qoyunların miqdarı 380.828-dir, 1911-dəsə 385.547-dir.

1910-da ölkəmizdən kənara göndərilmiş qoyunların sayı 230.487-dir, 1911-dəsə 299.021-dir.

Deməli, 1910-da Azərbaycanda qoyun 611.315 qədər azalmışdır, 1911-dəsə 684.568 qədər azalmışdır.

1910-cu ildə ümum qoyunlarımızın sayı 2.407.195 idi, 1911-dəsə 1.774.236 idi.

1910-da qoyunların 25,3%-i yox olmuş, 1911-dəsə 38,5% azalmışdır.

Qoyundarlığın məhdud bir dairəyə düşməsinin ümdə səbəbi xalqın köçerilikdən oturaq həyata keçməsindədir. Ümumi müharibə və vətəndaşlıq davasının da böyük təsiri, təbii, inkar olunamaz. Bu sahədə birinci zərbə yenicə inkişafa başlamış döl (merinos) qoyunlara toxundu. 1909-cu ildə sabiq Gəncə vilayətində 152.722 qədər cins qoyun var idi, halbuki topraq komissarlığının məlumatına görə, 1925-ci ildə yalnız 7.542 dənə döl qoyun qalmışdır. Əgər 1911 rəqəmlərini 1921 ilə müqayisə etsək, böhranın nə qədər qorxulu olduğu meydana çıxar:

¹ Проф. М.Ф.Иванов. Овцеводство, Москва, 1925 г. (Y.V.Ç.)

1914-cü ildə	
Bakı vilayətində	262.587 qoyun var idi.
Gəncə vilayətində	1.204.924 “-----”
Zaqatala civarında	986.690 “-----”
Cəmi:	2.454.201
1921-ci ildə	
Bakı vilayətində	462.000 baş
Gəncə vilayətində	365.554 “-----”
Zaqatala civarında	38.994 “-----”
Cəmi:	866.548 baş

1921-ci ilin rəqəmlərinin bir o qədər də dürüst olmadığını nəzərə aldıqda yuxarıda göstərilən rəqəmləri ehtiyat ilə qəbul etməliyik. Buna baxmayaraq, qoyunlarımızın böyük miqdarda azalması göz qabağındadır.

Məsələn daha da aydınlaşdırmaq üçün iki ilin də rəqəmlərini göstərməliyik:

1917-də qoyunların sayı 1.622.287 idi.

1921-də 744.455 baş qalmış[dı].

Deməli, beş ilin müddətində qoyunlarımızın sayı 877.832 qədər azalmışdır. Qoyunçuluğun bu qədər zavala uğradığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Xalq Topraq Komissarlığı bir çox tədbirlər görüb və yeni layihələr hazırlamamdadır. Birinci məsələ təcrübəli qoyunçular hazırlamalıdır. Qoyunçuları aqronomlardan yetişdirməlidir. Azərbaycanda aqronom azlığı hiss olunduğundan ən əvvəl ali aqronom məktəblərindəki tələbələrimizin sayını artırmalıdır. Sonra döl salmaq üçün Azərbaycanın qoyundarlıq mərkəzlərində cins ocaqları təşkil etməlidir. Bu ocaqların vəzifəsi döl tutub, cins heyvanları yavaş-yavaş Azərbaycanın hər bir nöqtəsinə yeritməlidir. Cinslərin ikmalında yumuşaq yunlulara əhəmiyyət verildiyi kibi, qaba yunluları da unutmamalıdır.

Xalqı elmi qoyunçuluq ilə aşina etmək üçün hər il qısa kurslar açmalıdır. Nəzəri məlumatlardan başqa nümunə yataqlar təşkil edib, əməli bir surətdə xalqı qoyunçuluqdakı yeni üsullar ilə tanış etməlidir. Məruzələr oxumalıdır, risalələr nəşr etməlidir, sərgilər açmalıdır və ilax...

Zərəsb

BİZDƏ PAMBIQÇILIQ

Azərbaycanda pambıqçılığın rus istilasından daha əvvəl başladığını Şərq müəlliflərindən öyrənirik. 17-ci əsrdə Naxçıvan cəhətində pambıq əkininin geniş meydan qazandığını türk səyyahı Övliya Çələbi anladır. O zaman pambığın zağı, mənləyi, zəfərani, ləli, xas, bəyaz kibi ənvai var imiş və pambıqdan qələmkar və başqa çitlər qayırmışlar.¹ Heyfa ki, Şərq müəllifləri iqtisadiyyata əhəmiyyət verməmişlər və məsələni təfsilatıyla izah etmirlər. Odur ki, pambıqçılıq tarixini tədqiqə başlarkən son əlli il nəzərdə tutulur. Bundan əvvəlki məlumatımız səthi və yarımçıqdır.

Rus istilasından əvvəl pambıqçılığa zərbə vurmamış olmadı. Vaxtilə Şərq aləmində məruf olan Naxçıvan qələmkarları və çitləri unudulan kibi oldu. Yalnız 60-cı illərdən etibarən məsələ başqa şəkil almağa başlayır. Şimali Amerikadakı vətəndaşlıq müharibəsi oradakı pambıqçılıq inkişafına mane olur, Avropa sənayeyi pambıq tədarük edə bilmir və nəticədə Rusiya pambığına ehtiyac artır. Dünyadakı pambıq aclığından istifadə edərək İrəvan cəhətinin pambıqçılığını pambıq hasilatının artmasına çalışırlar. Əldə edilən məlumatlara nəzərən, bu hasilat o zaman min tona qədər çıxa bilmiş[di]. Pambıq İstanbul tərifiylə Marselə göndərilib, böyük qiymətə satılmış. Pambığın 16,38 kiloqramı (bir putu) İrəvan vilayətində 20 qızıl manata çıxmış imiş.

Amerika müharibəsiylə doğan pambıq böhranı müharibənin qurtarmasıyla da bitib getdi və nəticədə İrəvan pambıqçılığı gödələ-gödələ yenə əvvəlki hüduduna girdi və məhəlli ehtiyac üçün sərf olundu. O zaman Rusiya sənayeyi Qafqaz pambığı ilə maraqlanırdı. Maraqlar yalnız 80-ci illərdən başlayır. Moskva və Lodz fabrikalrı işlərini yoluna qoyduqda məmləkətin pambığına ehtiyac duydular. O zamandan başlayaraq, pambıq hasil olan yerlərdə fəaliyyət başlayır: fabrikalr buralarda şöbələr açırırlar, pambıq təmizləyən makinalar qoyurlar, pambıqçılara təxsisat verilir, Amerika toxumu paylanır və "qara qoza" adlı yerli toxum yavaş-yavaş dəbdən düşür. Məhəlli pambıqçılığı

¹ Övliya Çələbi səyahətnaməsi. II cild, səhifə 266 (Y.V.Ç.)

artırmaq üçün xaricdən gələn pambığa böyük gömrük qoyulması kibi hökumət binagüzarlığı da bu zamana təsadüf edir.

1910-dan 1914-ə qədər Qafqaz pambıqçılığı əla dərəcəyə varır. Əkin yeri 162.698,8 hektar və pambıq hasilatı 35.542,8 tona qədər çıxır.

Cahan müharibəsi pambıqçılığa böyük bir zərbə vurur. 1914-dən başlayaraq, əkin yeri azalmağa başlayır və 1917-də əkin yeri 57548,4 hektara qədər düşür. 1918 və 1919-da Rusiyadan buğda gəlmədiyi üçün bütün pambıq yerləri taxıla çöndərilir.

Qafqazın şuralaşması məhv olmuş pambıqçılığa yavaş-yavaş meydan verir. Pambıq sənayeyi hökumət inhisarına alınır və Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası toxuculuq şöbəsi nəzdində pambıqçılıq dairəsi açılır. 1920-də əkin yeri 2.948,4 hektar təyin olunur, lakin 1.092 hektardan yuxarı gəlmir, çünki pambığın qiyməti aşağı olduğundan sərflənən əməyi ödəmir. 1921-də 13.104 hektar təyin olunursa, yenə 3.276 hektardan artıq əkilmir, bunun da yarısı çəyirtkədən, quraqlıqdan və sel basqınından tələf olub gedir. 1922-də inhisar ləğv olunur və əkin yeri 382,2 hektar təyin olunur. Əkin yerinin bu qədər azalmasına səbəb pambığın ucuzluğu olur – sərflənən zəhmət ödənmir. Pambıqçılıq işini yoluna qoyan bir hökumət təşkilatının olmaması, pambıqçılara vaxtında təxsisat verilməməsi və sənaye mərkəziylə qüvvətli bir rabitə yoxluğu da başlıca səbəblərdən biridir.

1923-cü ildə baş komitənin təşəbbüsü[ilə] Dövlət Rus–Azərbaycan Pambıq Şirkəti təşkil olunur. Şirkət geniş bir sürətdə işə başlayır: əkinçilər ilə müahidə bağlanır, xalqa təzə Türkünstan toxumu paylanır, hər 1,09 hektar (bir desyatın) başına 36 qızıl manat verilir.

Az bir zamanda şirkətin fəaliyyəti nəticə verir: Azərbaycanda pambıq əkini 13.502,58 hektara çıxır.

Şirkətdən başqa, Muğanda Suvarma və Abadanlıq İdarəsi də pambıq məsələsi ilə məşğul olur. Bu işə baş komitə toxum və pul buraxır, 9828 hektar əkin yeri təyin olunur.

Əgər pambıqçılıq işi bu sürətlə gedirsə, bir neçə ilə qədər pambıq məhsulu dünya müharibəsindən əvvəlki halına düşər.

Zatən Azərbaycanda pambıq üçün 327.000 hektara qədər əlverişli torpaq vardır. Bu torpaqlardan lazımınca istifadə etmək üçün suvarma işlərini yoluna qoymalıdır.¹

Pambıqçılıq Azərbaycanın hər yerində eyni miqdarda inkişaf etməmiş[dir]. Dünya müharibəsindən əvvəl pambıq Salıyan, Göyçay, Gəncə–Şamaxor, Ağdaş, Qazax, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl, Şamaxı və Naxçıvan civarlarında əkilirdi. Zaqatala, Nuxa, Lənkəran və Bakı tərəflərində ya heç əkilirdi, ya da ki kiçük miqdarda əkilirdi. Bir çox yerlərdə ab-hava əl vermədiyi üçün pambıqçılıq baş tutmur. Halbuki təxsisat verib, doğru suvarma siyasəti aparılırsa, ab-havanın əhəmiyyəti qalmaz. Deməli, birinci torpaq tədarükdür; ikinci, yeni torpaqlara kəndli yerləşdirməli, üçüncü isə, mədəni bir pambıqçılıq qurmalıdır. Pambıqçılığımızı, mədəni bir şəkllə salmasaq, lazımi hasilat əldə edilməz. Bu sahədə Amerika örnək olmalıdır. Oradakı təcrübədən keçmiş üsullar bizdə də tətbiq olunmalıdır. Bu üsul qısa olaraq bu şəkildədir:

Dekabr–yanvar aylarında yer xışlanır, peyin qatılır və malalanır.

Fevral – lək qayrılır.

Mart – təkrar peyin tökülür.

Aprel – toxum səpilir.

May – sıx bitən yerlər ayırtlanır, zəmi seyrəklənir və bitkinin diblərinə torpaq töküb, tollar atılır.

Mayın sonu və ya iyun – zəmi alaqlanır və bitkilərin dibində təkrar tollar atılmır.

Avqust – noyabr: pambığı dəriylər. Hava əlverişli olduqda dərilmə dekabrda və hətta yanvarda da davam edilir.²

Bizdə ab-hava şəraiti başqa isə[də], yuxarıda zikr olunan vaxt dəyişilə bilər, əkin üsulu isə eyni ilə qalmalıdır. Bizdə Amerika üsulunun ümumiyyət qazanmadığı şübhəsizdir. Köhnə əkin üsulu davam etmədədir: torpaq lazımınca işlənmir, peyin səpilmir, səpilmək istənilsə də, peyin yetmir, çünki ələləksər mal-qara çöldə otlayır və evdə olduğu zaman tədarük olu-

¹ Глав. Хл. Ком. Русское хлопководство в прошлом и пути к его возрождению в СССР, Москва, 1923 г. (Y.V.Ç.)

² К.П.Брукс. Хлопок, Ленинград, 1926 г. (Y.V.Ç.)

nan peyin də təzək şəklində ocaqlarda yandırılır. Torpağın qüvvətləndirilməsinə çox da əhəmiyyət verilmir. Torpağı qüvvətləndirən bitki heç də əkilmir. Əkinə zərər verən azarlar və cücülər ilə mübarizə məsələsi də həll olunmamış durur. Suvarma da çox zamanlar həddən aşır və pambığa zərər verir... Xülasə, xalqımız zəhmət qoyub, torpağın məhsulunu artırmaq kibi mədəni üsullar ilə tanış deyil. Əkər və Allaha tapşırar. Odur ki, çox zaman əkdiiy məhv olub gedər, əlinə bir şey çatmaz.

Pambıqçılığımızı səmərələşdirmək yolunda görülən binagüzarlıqdan ən mühümü nümunə tarlalarıdır. Bizdə təşkil edilən nümunə tarlalarından ən qədimi Qarayazı tarlasıdır. 1912-ci ildə Ağstafada ikinci bir tarla vücuda gəldi. Bu tarla Qarayazının şöbəsi kibidir, çünki geniş torpağa malik deyil. 1914-dən 1918-ə qədər isə davam edən bu nümunə tarlası Qafqazda o zaman baş göstərən hərə-mərclikdə dağıldı və öz fəidəsini lazımınca anlamayan qara fikirlilər tarlanın binalarını belə məhv etdilər. Odur ki, Ağstafa tarlasından gözlənən nəticələr əldə edilmədi.

1915-ci ildə Muğanda "Duzlaq nümunə istasyonu" təşkil olundu. Tərtib olunan layihəyə görə, bura elmi və nümunəvi bir müəssisə olub, duzlaq yerlərin kimyəvi cəhətlərini və suvarma üsullarını öyrənməli idi. Lakin müharibədən dolayı veriləcək pul ödənmədi və bir tərəfdən də, oralarda baş göstərən qarışıqlıq işə zərbə vurdu.

Deməli, bütün Azərbaycanda üç nümunə tarlası vardır və bu üçü də imdiyə qədər lazımi səmərə verməyib. Şura idarəsinə tarla işini yenidən canlandırmaq icab edir. Bu yolda bir çox təşəbbüslər görülür və iləridə gözəl nəticələr verəcəyi şübhəsizdir.

Pambıqçılıqda diqqəti cəlb eləyən məsələlərdən biri də pambığa zərər verənlərdir. Burada birinci bəla çəyirtkədir. Çəyirtkənin olub-olmaması pambıq məhsulunun olub-olmaması deməkdir. Odur ki, çəyirtkə ilə mübarizə çoxdan başlayıb və yalnız 1907–1908-ci illərdən təşkilatlı bir şəkil alıb. Çəyirtkə ilə mübarizə məsələsi getdikcə inkişaf edir. Lakin olunan mübarizə əkini qorxudan təmin etmir. Çünki şuralar dairəsində görülən iş kifayət eləmir və İran torpağında da fəaliyyət göstər-

mək icab edir. Çünki ələləksər çəyirtkə mənbəyi Aras çayının o biri tərəfində olur. Çəyirtkənin kökünü kəsmək üçün İran ilə sazişə girib, orada da işə başlamalı idi. Lakin İran hökuməti ilə olan danışıqlar 1924-cü ilə qədər bir nəticə verməmişdi; yalnız 1924-də İran ilə Şuralar arasında bir müahidə bağlandı və bu müahidə İran torpağında çəyirtkə ilə mübarizə etməyə meydan verdi. İş yeni bir şəraitdə olduğu üçün bu sahədə əməli bir müvəffəqiyyət əldə etmək yaxın zamanın işi deyil. Hər halda təşəbbüs görünə, bir neçə ildən sonra əkinlərimiz çəyirtkə bəlasından xilas olar.

Pambığın böyük düşmənlərindən biri də ağac qurdudur. Bu qurdun toxundurduğu zərər çoxdan bəri məlumdur: məhsulun üçdən birini məhv etdiyi zamanlar da görünüb. 1923-cü ildə Gəncə və Qarabağ cəhətlərində bu qurdun baş göstərdiyi qeyd olunur. Buna qarşı şiddətli mübarizə olunacağı aşkardır. Təəssüf ki, imdiyə qədər bu qurdu məhv edəcək bir əlac tapılmayıb, təcrübə olunan davalar hələlik əməli bir nəticə verməmişdir. Qurdun biologisini öyrənmək üçün mütəxəssis entomoloqa müraciət etmək icab edir.¹

Pambığa müzür olarlardan biri də "çor" azarıdır; pambıq fidanını pas kibi tutur, tələf eləyir. Çora qarşı kükürd ilə mübarizə olunur. Vaxtından vaxtına pambıq əkilən cəhətlərə lazımı qədər kükürd və səpmək üçün körüklər göndərilərsə, bu xəstəlik ilə mübarizə müvəffəqiyyətlə nəticələnir...

Xülasə, hər bir sahədə olduğu kibi, pambıqçılıqda da elmi üsul məhsulun miqdarını artırır, malını yaxşıladır və zərər verənlərdən xilas edir. Şura hökuməti pambıqçılığın səmərələşməsinə böyük əhəmiyyət verir. Bu sahədə yapılan layihə və planlar haqqında bir başqa dəfə yazarıq.

Zərəsb

BİZDƏ XALIÇILIQ

Yunan qədim coğrafiyonu Strabonun şahədətinə görə, İran bütün mədəniyyətini Midiyadan alıb. Midiya isə Həmədan mərkəz olaraq Aras çayının şimalına qədər uzanıb gəlirdi. He-

¹ Б.Э.С.А.С.С.Р. Материалы по восстановлению и развитию хлопководства в Азербайджане, Баку, 1924 г. (Y.V.Ç.)

rodoton məlumatına görə, muğlar (Muğanın qədim sakinləri) Midiya ilə ittifaqa girib, məmləkət təşkil etmişlər və bu məmləkətin bütün mənəviyyatını muğlar düzəltdiyini qədim müvərrixlərdən öyrənirik. Muğların təqribən 3000 il əvvəl yaratdığı “Avesta” kitabı mədəniyyətin əsaslarını zərdüştilərə hökm edərək gözəl təfərrüatdan və xalılardan bəhs edir. Bu məlumatda bir də 9-cu əsr müvərrixi Təbərinin Bakı civarı xalılarının aləmdə məşhur olduğunu əlavə edərsə, qədim Azərbaycanın Şərqi xalçılığı beşiyi olduğu meydana çıxar.

Bu gün Şərqi xalçılıq sahəsində birincilik İranın öhdəsinə düşürsə, bunun ümdə səbəblərini tarixdə aramalıdır.

Əsrlərdən bəri şimaldan axıb gələn xalqlar Azərbaycan mədəniyyətini yıxmışlar və buranın elm adamları və sənətkarları yavaş-yavaş cənuba doğru çəkilib, sənətlərini də orada inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Əgər Azərbaycan üçün bu qədər tarixi axınlara meydan olmasaydı, şübhəsiz ki, mədəniyyəti ilə Şərqi örnək ola bilərdi. Bərəkətlər ki, yüz ildən bəri şimal vasitəsilə Avropa mədəniyyətinə qovuşmuş Azərbaycan bu gün yeni bir şəkildə yenə Şərqi mədəni və inqilabi rəhbər olmağa başlayır.

Böyük İmperialist müharibəsi, sonra vətəndaş davaları hər bir işimizi alt-üst etdiyi kibi, xalçılığa da böyük zərbələr vurmuş[dur]. Bu zərbələrin zərərini düzəltmək üçün uzun müddət çalışmaq icab edəcək və xalçılığımızı müharibədən əvvəlki halətə qoymağa ən azı on il lazımdır.

Azərbaycan Baş Təsərrüfat Şurasının xırda sənət şöbəsinin tədqiqatına görə, hana toxuyan arvadların sayı 1913-cü ildə 39.139 imiş, 24-25-ci illərdə isə 13.399 qədərə enmiş[dir], yəni, müharibədən əvvəlki miqdarın yalnız 34%-ni təşkil edir. Bu qədər arvadların xalçılıqdan ayrılmasının səbəblərini yalnız müharibə və vətəndaş davalarında aramalıdır.

Burada ümdə səbəb arvadlarımızın siyasi vəziyyətinin dəyişməsidir. Müharibədən əvvəl Azərbaycan qadını ev dairəsində çalışırdı, imdi isə Şura idarəsi onları ev dairəsindən çıxarıb, ümumi təsərrüfata qarışdırmış[dır]. Bu gün türk qadını məmləkət idarəsində, maarif işlərində iştirak edir, sənaye sahəsində də kişilərdən geri durmur. Deməli, işçi qadının böyük bir hissəsi başqa bir sahədə çalışmadır.

İkinci, müharibədən əvvəl yün tədarükü daha qalay idi. Xalılığa sərf olunan yunun təqribən yarısını Azərbaycan hasil edirdisə də, o biri yarısını Dağıstan və Gürcüstan təmin edirdi. Dava zamanları yun tədarükü çətinləşdi, bir tərəfdən də, qoynuluşumuzun böhran keçirməsi məsələni ağırlaşdırdı.

Get-gedə həyat yoluna girir və müharibənin izləri yavaş-yavaş silinib gedir. Xalılığın da keçirdiyi böhrandan çıxacağı təbiidir.

Azərsənət Birliyinin layihəsinə görə, xalılıq ilə məşğul olan arvadların sayı önümüzdəki beş ildə bu minval ilə artırılacaq: (Aydın olmaq üçün rəqəmlər 1913-cü ilə nisbətə tərtib olunmuş[dur])

<u>1913</u>	<u>100%</u>	<u>39.139 adam</u>
24–25	34%	13.399 “
26–27	41%	16.000 “
27–28	46%	18.000 “
28–29	53%	20.600 “
29–30	60%	23.300 “
30–31	66%	26.000 “

Baş Xalq Təsərrüfat Şurasının xırda sənət şöbəsinin məlumatına görə, müharibədən əvvəl Azərbaycanda 108.774 ədəd xalı toxunurdu. Bu xalılardan qiyməti təqribən 2.894.000 qızıl manat edirdi. 24–25-ci illərdə isə 16.119 ədəd və 990.000 qiymətində xalı hasil olmuş[dur]. Toxunacaq xalılardan tədricən artırılması layihəsi böylədir:

<u>1913-cü il</u>	<u>100%</u>	<u>108.774 ədəd</u>	<u>2.894.000 manat</u>
24–25	15%	16.119 “	990.000 “
26–27	22%	24.050 “	1.440.000 “
27–28	26%	31.000 “	1.440.000 “
28–29	37%	40.000 “	2.400.000 “
29–30	52%	57.000 “	3.420.000 “
30–31	72%	78.000 “	4.080.000 “

Deməli, dörd ildən sonra xalılığımız 4 milyon hasilat verəcək və sayca müharibədən əvvəlki rəqəmin 72% ödəyə biləcək.

İmdi yun tedarükü bəhsinə keçdikdə, xırda sənət şöbəsinin məlumatına görə, hər bir xalya 8-36 kiloqram yun gedir. Əl'an yunun tonu təqribən 900 manatdır. Müharibədən əvvəl 300 qızıl manat idi. Bu rəqəmləri əsas edəriksə, beş illik layihə böylə şəkil alır:

<u>13-cü il</u>	<u>3.481 ton</u>	<u>1.044.000 manat</u>
24-25	466 "	437.000 "
26-27	768 "	720.000 "
27-28	992 "	893.000 "
28-29	1.288 "	1.152.000 "
29-30	1.829 "	1.642.000 "
30-31	2.496 "	2.240.000 "

Azərbaycan beş illik bu layihənin yunun yalnız 50-85 faizini təmin edə biləcək. Dağıstan və Gürcüstandan gələn yunun miqdarı nəzərə alınarsa, lazım olan miqdar təmin olunmuşdur, deməkdir.

Azərbaycan xalçılığını təşkilatlı bir şəkllə salmaq üçün Azərsənət Birliyi var qüvvəsini sərf etmədədir. Xalçılığı inkişaf və xalçılara kömək etmək Sənət Birliyinin başlıca məqsədlərindən biridir. Təşkilatın gözəl şəkli kooperativ olduğu üçün Sənət Birliyi xalçılarımızı da kooperativ dairəsinə çəkmək istəyir. Bu sahədə Sənət Birliyinin beş illik layihəsi bu şəkildədir:

26-27-ci il	6%	1.100 adam
27-28-ci il	18%	3.250 adam
28-29 "	32%	6.600 "
29-30 "	47%	10.950 "
30-31 "	67%	17.400 "

Azərsənət Birliyi yeni bir təşkilat olduğu üçün önündə həlli zəruri olan bir çox məsələlər durur. Toxunan xalılarının sayını artırmaq kibi mühüm iş ilə bərabər, malın gözəlləşməsini ciddi olaraq düşünməlidir. Xalının gözəlliyi düz-doğru toxunmasından başqa, bir də onun xas rəngli olmasındadır. Halbuki Azərbaycan xalısı bu bəradə get-gedə xarablaşır. Xalq nəbatı boyaları yavaş-yavaş unudaraq ucuz kimyayı "cövher"lərə keçir.

Nəticədə xalılarımız solğun olurlar. Azərsənət Birliyi bu cəhətə əhəmiyyət verməlidir. Nəbati boyaları tədqiq edib, onları ucuzlaşdırmağa və ümumun malı etməyə çalışmalıdır. Əl'an Türkmənistanda nəbati boyalar işlənməkdədir. Türkmən xalılığını incədən-incəyə tədqiq etmək faydesiz olmazdı. Bizdə də Quba və Qazax qəzaları xas boyalar işlətməkdədir. Qarabağ isə "cövhər"ə keçdiyindən əhəmiyyətini çoxdan itirmiş[dir]. O biri xalı mərkəzlərimiz də xaraboldan tədbirlər görməlidir.

Zərəsb

BİZDƏ SÜDÇÜLÜK

Azərbaycanda elmi südçülük yeni bir işdir. Bizdə bu sahədə adəmdənqalma üsullar, qaidələr, adətlər davam etməkdədir. Yağ-yavanlıq qayırmaq üçün son sistem makinalar, fabrikalər yoxdur. Heyvandarlıq təsərrüfatında səmərələşmə üsulu görünməmiş bir işdir. Bir bizdə deyil, bütün Qafqazda bu iş yenidir. Son iki ilin müddətində südçülükdə sənayeləşdirmə təşəbbüsləri olmuşsa da, lazımi nəticələr verməmiş[dir]. 1863-cü ildən 1890-a qədər Qafqazda penir və yağ qayırmaq üçün cəmi 4 zavod açılmış və hasilatı 416 ton olmuş[dur]. Eyni zamanda Loribi cəhətində 483 ton hasilatlı 25 zavod, Axalkalaqda 200 ton hasilatlı 4 zavod var idi. Şuralar Qars vilayətində 14 müxtəlif zavod və Ərdəhanda 4 zavod açılmış[dir].

Yalnız 1908-ci ildən başlayaraq Gəncə vilayətində 26 ton hasilatlı 6 zavod təmin olunur. Deməli, bütün Qafqaza nisbət Azərbaycan zavodları 6% və hasilatı etibarı ilə 3% təşkil edirdi.

Bu zavodlar xüsusi mülkədarların idi və öz sürülərinin südü ilə təmin olunurdu.

Bu sahədə Azərbaycan nədən geridə qalır deyər, maraqlı oyanır. Başlıca səbəb otlaq yerinin azlığı isə, bu doğru deyil. Əlimizdəki rəqəmlər başqa nəticələr verir. Azərbaycan qitəsinin genişliyi 8.582.680 hektardır. Bundan 6.502.952 hektarı kənd təsərrüfatı üçün əlverişlidir.¹ Böylə geniş bir toprağa ma-

¹ Topraq Komissarlığının rəqəmlərindən istifadə edilmişdir (Y.V.Ç.)

lik ölkə gərək ən iləri gəlmiş və sənayeləşmiş bir kənd təsərrüfatına malik olaydı, halbuki bu yolda yeni təşəbbüslər yalnız Şura dövründən başlayır. Toprak Komissarlığı südçülüyün inkişafı üçün tərtib etdiyi beşillik planında aşağıdakı binagüzarlıqları nəzərdə tutur:

1. Penir və yağ qayırmaq üçün zavodlar təsisi;
2. Yem tədarükü və süd verən heyvanat almaq üçün kooperativlərə pul buraxmaq;
3. Şəhərlərdə süd satmaq üçün şirkətlər təşkili;
4. Südün yaxşılaşması, ucuzlaşması, heyvanatın dövlətləşməsi üçün çalışan təftiş ittifaqlarının təşkili;
5. Süd təsərrüfatı sahəsində xüsusi təhsil quruluşu:
  - a) Qazaxda süd təsərrüfatı və heyvandarlıq məktəbi açılması;
  - b) dağlıq yerlərdəki fermalarda südçü və yağçı mütəxəssislər hazırlamaq;
  - c) xalq üçün südçülük və heyvandarlıq kursları açmaq;
6. Heyvanatın örnək üçün elmi surətdə bəslənməsi (xalqa göstərilməsi);
7. Yaxşı süd müsabiqəsi;
8. Çox südlü inək müsabiqəsi;
9. Mərkəzdə və qəzalarda südçülük mütəxəssisi məmuriyyəti təsis etmək.

Topraq Komissarlığı bu qərarlarını beşillik müddətində qüvvədən fele çıxarsa, məmləkət üçün böyük bir xidmət etmiş olar. Lakin işə başlamadan əvvəl xalqımızın əhval-ruhiyyəsini, elmsizliyini, hər cəhətdən geridə qalmasını nəzərdə tutmalıdır. Ən əvvəl xalqın rəğbətini qazanmağa çalışmalıdır. Olunan təşəbbüslərin xalqın faydası üçün yapılması hər bir fərd tərəfindən dərk olunsa, inanılsa, bütün yeniliklər asanlıq ilə yola verilir-gedir. Bunun üçün də ilk əvvəl qəzalarda təcrübə yurdları təsis edib, xalqın gözünün qabağında bütün yeni üsulları tətbiq etməlidir. Rusiyada da ilk əvvəl böylə başlanmış, biz də bu yolu tutmalıyıq. Yeni üsul vasitəsilə sağının artmasını, qayırılan penir və yağın təşkilat vasitəsilə satılıb, kəndlinin cibinə dolmasını kəndli görürsə, bütün yenilikləri dörd əl ilə qavrayacağına əmin olmalıdır.

Südçülük təsərrüfatı bu gün Amerikada yüksək dərəcələrə çıxmışdır. Uzun illər təcrübəsi sayəsində südçülük təsərrüfatı səmərələşmiş və az xərc ilə çox süd və yağ-yavanlıq əldə etmək əksəriyyətinə mal olmuşdur. Bu yolda Amerikadakı təcrübələrin xülasələri bizim üçün faydadan xali deyil.¹

Cins. Avropada ən məşhur cinslərdən sayılan holland, cersay, ayrışır, şorthorn inəkləri Amerikaya gətirilib, döl tutulmuş, bu döldən vücuda gələn inəklər uzun müddət təcrübələrdən keçirilib yüksək dərəcələrə çıxarılmışdır. Cinsə Amerika böyük məna verdiyi üçün hər bir inək kitablarına qeyd olunur və törədikcə yeni nəslin südlülüyü və südünün yağlılığı aybaay hesaba tutulur, cədvəllər hökumət müfəttişi və ya inəkçilər itti faqı tərəfindən təsdiq olunur. Məhsulu ilə iləri gələnlərə nömrə verilir və məşhur inəklər siyahısına salınır. Böylə şöhrətli cinslərdən törəyənlər baha qiymətə gedir. Döl doğru olmaq üçün buzov doğulan kibi topraq nəzarətinin məmuruna xəbər verilir və buzovun müəyyən cinsə mənsub olduğuna dair vəsiqə alınır.

Azar. Tutulan döl salamat olmaq üçün inəklər və kələlər müayinə olmalıdır. Mal azarlarından ən mərufu vərəmdir. Və rəm ilə mübarizə etmək üçün müayinə edib, xəstələri sağlardan ayırmaq lazımdır. Ehtiyatsızlıq olarsa, xəstəlik başqalarına da düşər və bütün sürü məhv olub gedər.

(...)¹

Buzovun bəslənməsi. Bizlərdə adətən, buzovu inəyə buraxırlar. Bir az əmdikdən sonra inəyi sağları. Amerika südçüləri iqtisadi nəzərə alaraq buzovları qaymağı alınmış süd ilə əldə bəsləyirlər. Bəziləri bu üsula etiraz edirlər, deyirlər ki, üzsüz süddə yağ qalmır və yağ da buzovun vücutuna lazım şeylərdəndir. Halbuki amerikalılar yağ əvəzinə buzova başqa şeylər verirlər. Buzovun vücutunda yağın vəzifəsi vücutu qızdırmaq və bəzi üzvlərdə piyi əmələ gətirməkdir. Ucuz qiymətə ələ gətirilmiş qarğıdalı unu və kəpək də eyni vəzifəni görür. Buzovun əzələ, sümük, dırnaq, yun və sinirlərinin canlanması üçün lazım olan qazeyin və albumin üzvi alınmış süddə qalır.

¹ К.Эклиз (проф.мол.хоз.в универ. Миссури). Молочное скотоводство, Москва, 1924 г. (Y.V.Ç.)

Nəticə etibarilə anasını əmən və üzsüz süd ilə əldə bəslənən buzovlar arasında heç bir fərq qalmır.

Yeni doğulan buzovu bir neçə gün anasından ayırmaq olmaz. Çünki əmcəkdən ilk gələn süd buzovun vücudu üçün lazımdır, bunu əvəz eləyən heç bir şey yoxdur.

Anasından ayrı bəslənən buzovlara ilk həftə gündə 4-5 kilodan artıq süd verilməz. Bu südü də gündə iki və ya üç dəfə verməlidir. Buzov böyüdükcə süd artırılır, lakin 6-7 kilodan artıq verməməlidir.

Buzovun bəslənməsində əhəmiyyətli məsələlərdən biri də südün hərarətidir. Bu hərarət təqribən 38 dərəcə olmalıdır. Hərarətə əhəmiyyət verilmədikdə buzovun mədəsi pozulur. Süd verilən qabın natəmizliyi də eyni nəticələr verə bilər.

(...)²⁾

Zərəsb

NEFTİN KEÇMİŞ VƏ HAL-HAZIRKI MƏNASI

Tarixə, ötəri də olsa, bir göz gəzdirdikdə bu gün aləmsümul bir mövqə tutan neftin keçmişdə nə qədər mütəvaze bir vəziyyəti olduğu nəzərə çarpır.

Şübhəsiz ki, insaniyyətin ən ilk dövrlərində neft insanlara məlum idi, lakin onun bugünkü mənası texniki mədəniyyətin yoxluğundan dərk olunmamışdı. Neftə dair ilk məlumatı yunan müvərrix və coğrafiyonlarından öyrənirik. Strabon Soqdiyanda¹ yerdən qaynayan bir yağ barəsində yazır:² Yunan müvərrixi Plutarx bu barədə daha da müfəssəl məlumat verir. Böyük İsgəndərin Babilə gəlməsini təsvir edərkən Həmədan əyalətində neftə təsadüf etdiyini söyləyir. Bir uçurumdan od çıxarmış, yaxınında bir neft gölçəsi var imiş. İsgəndərə neftin mahiyyətini anlatmaq üçün Babilə saraya gedən kuçənin iki tə-

¹ Orta Asiyada qədim bir ölkə adıdır; xalqı ari irqinə mənsub olaraq, ayrıca dilləri var imiş. Bu gün soqdi dili tədqiq olunmuş və sərfi yazılmışdır (Y.V.Ç.)

² Strabon, 11-ci kitab (Y.V.Ç.)

rəfindən neft axıdıb yandırmışlar. Kuçənin bir anda işıqlanması müvərrixi heyrətə gətirir. Plutarxin şəhadətinə görə, İsgəndərin qərənələrindən biri padşahına bir təcrübə də göstərir: hamamda İsgəndərə həmişə xidmət edən İstefan adlı bir çocuğu neftləyib, yandırır. Yanan çocuğu söndürmək qabil olmadığı da yunanların diqqətini cəlb edir.¹

Yunanlardan daha əvvəl neft iranilərə bəlli idi. Atəşi Hörmüzdün (ışıq allahı) oğlu hesab edən zərdüştilər istiliyi beş qismə ayırırdılar.

1. Bezeriçavo – yerdən və dağlardan çıxan od;
2. Vohifryana – insan və heyvanın bədənindəki hərarət;
3. Urvazista – nəbatatdakı hərarət;
4. Vazista – ildırımın hərarəti;
5. Çpenista – ev ocağı.²

Böyləcə zərdüştilər hərarəti beş yerə bölərək hamısını bir yerdə və ayrıca olaraq mehri (günəş) təqdis edirlər. Lakin elmi olaraq istidən az istifadə olunur: neft və atəş çıxan yerlərdə məbədlər qurub atəşin bəqasına çalışırlar. Daha bundan iləri getmirlər.

Ərəb müvərrixləri 9-10-cu əsr-miladidə İran və Qafqazı gəzib, məbədləri təsvir və neftdən bəhs edirlər. Lakin neftin niyə işləndiyini söyləməzlər. Məşhur müvərrix Məsudi Bakıda ağ və başqa neft çıxdığını və Bakının qarşısında yanar cəzirələr olduğunu qeyd edir.³ Dənizdən çıxan atəş uzaq bir məsafədən görünürmüş.

4-cü əsrə qədər Şərqi müəllifləri bizi maraqlandıran məsələyə lazımi bir cavab verməmişlər. Bu sahədə marağımızı az-çox dəf edəcək məlumatı türk səyyahı Övliya Çələbidə tapırıq. Övliya Çələbi Bakını ziyarət edərkən yerdən qaynayan neft çeşmələri diqqətini cəlb eləyir. Neft su ilə bərabər gölcələyir və şahə ildə yeddi min түmən təmin edən neft əmanəti nefti suyun yüzündən yığdırıb keçti tuluqlarında daşıdır. Qara neft haqqında Övliya yazır: "Siyah neft şahlıqdır ki, əcəm diyarının

¹ Plutarque Vie D'Alexandre (Y.V.Ç.)

² Avesta. "Yəsna" fəslü (Y.V.Ç.)

³ Məs'udi. Kitabi-mürucüz-zəhəb və məadən-il-cövhər (Y.V.Ç.)

Özbəkistan, Hindistan, İraq, Gürcüstan, Dağıstan, Al-Osman sərhədlərindəki qələlərə bu qara nefti götürüb, ətraflarına çirəğan edirlər".

Övliyaya istinadən, neft ümdə olaraq işıq üçün işlənirmiş. Şahın sarayında belə neft məşəlləri qullanarmış. Bundan başqa, müharibə mühimmatından imiş: düşmən bir qələyə hücum edərkən neftli köhnə yorğan və əskiləri yandırır, düşmən qoşununun ayaqlarının altına atarmışlar.¹

Bu qısa tarixi məlumat neftin insanların maddi ehtiyaclarına kiçük miqdarda yaradığını göstərir. Zərdüştilər onu təqdis edirlər, lakin təqdis edəcək cəhəti bilmirlər: onun mənəviyyatdan artıq insanın maddi həyatına lazım olduğunu, yaşayışı yüngülləşdirdiyini dərk etmirlər. Zərdüştilər kənarında dursun, Avropa belə 19-cu əsrin ortasına qədər neftdən lazımı surətdə istifadə edə bilməmişdir. 1857-ci ildə dünyada işlənən neftin miqdarı on min tondan yuxarı deyil idi. Bir-iki il sonra isə ehtiyac çoxalır və miqdar iki dəfə artır. Amerikada nefti yerdən buruq üsulu ilə çıxarmaq o zamana təsadüf edir.

Yeni üsul neftin tədarükünü ucuzlaşdırır və 1865-ci ildə dünyadakı neft tədarükünün miqdarı 366.666 tonu keçir. Get-gedə texnikanın tərəqqisi artır və neftə qarşı duyulan ehtiyac əqləgəlməz qədər yüksəlir. Son illər Yer üzündə 133 milyon tondan artıq neft əldə edilir.

İndi bu sahədə ehtiyacın böyüklüyünün səbəblərini aramalıyıq.

1815-ci illərdə neftin arağı çəkilmək icad olunur. Bu üsul ilə vücuda gələn "fatağın" (kerasin) daha aydın işıq verir və tüstüsü də olmur. O zaman evlərdə işlənən nəbatat yağı və şamlardan ucuz əmələ gələn fatağın işıq üçün qullanan bütün şeyləri meydana çıxardır.

Neftin tortusuna gəldikdə insan uzun müddət bundan istifadə edə bilmir. 60-cı illərdə Avropada tortodan işıq qazı çıxarmaq icad edilir və torto da faydalı bir surətdə sərf olunmağa başlayır, lakin alimlər bununla iktifa etmirlər. Tədqiqlərində davam edirlər və nəticədə neft tortosunu buxar təsifatına da

¹ Övliya Çələbi səyahətnaməsi, ikinci cild (Y.V.Ç.)

tətbiq etməyi öyrənirlər. Gəmilər və lokomotivlər daş kömür yandırmaqdan əl götürüb, neftə keçirlər.

Bununla da məsələ bitmir: makinaları yağlamaq üçün neft-dən yeni bir maddə də ayırırlar. Sonra təhrikedici makinalar icad olunur, burada da neft maddələri böyük yararlıq göstərir. Dizel makinası ixtira olduqdan sonra artıq texnikada neftin qiyməti daha da artır. Benzin, qazolin və kerosinin sayəsində avtomobil, sualtı qayıqı, təyyarələr işləməyə başlayırlar.

Axırda dəvalar, rəng və patlayıcı şeylər qayıрмаq üçün neft-dən petrol, talvol, fenol kimi qiymətli üç maddə daha vücuda gətirirlər.

Bu qədər qiymətli əczalar daşıyan neftin dünya sənayeində oynadığı rol göz önündədir; dəmiryollar, avtomobillər, təyyarələr, gəmilər, minlərcə makinalar neftsiz yaşaya bilmir və işləmək üçün hədsiz neft udurlar.

Neftə olan ehtiyacı göstərmək üçün Şimali Amerika Qoşma Cümhuriyyətinə dair bir-iki rəqəm göstərmək: Məzkur cümhuriyyətin rəsmi xəbərlərinə görə, 1924-cü ilin yanvar ayında cümhuriyyətdə 1.800.000 yük avtomobili, 15.280.000 minik avtomobili işləyirmiş. 1923-cü ildə yalnız avtomobillərin ehtiyacını dəf etmək üçün 6,65 milyard qallon (bir milyard putdan yuxarı) qazolin işlənmiş[dir]. Eyni sənədə cümhuriyyətin dəmiryollarında lokomotiv üçün altı milyon ton (360 milyon put) mazut işlənmiş[dir]. Halbuki Amerika dəmir yollarının hələ hamısı neftə keçməmiş[dir]. Əgər keçərsə, dəmiryol xidmətləri qurultayı tədqiqinə görə sənədə 3,25 milyard put mazut lazım olacaq. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün Amerika mədənləri kafi gəlməyəcək. Bu qədər neftin nərədən tədarük olunacağı başqa bir məsələ[dir], hər halda ehtiyac bu qədər böyükdür. Eyni ehtiyacı başqa məmləkətlərdə də görürük. Sənayeləşmiş ölkələrdə bu ehtiyac bir qat artıqdır. Müharibə olduqda yeni bir məsrəf də artır.

Müharibədə neftin nə qədər işlənməsinə dair də bir-iki rəqəm göstərək. Dünya müharibəsində Fransa cəbhəsində fransızların 70.000 yük avtomobili, 12.000 təyyarələri var idi. Eyni fransız torpağında ingilislər ilə amerikalıların 100.000 yük avtomobilləri və 4.000 təyyarələri var idi. Meydan müharibələri

əsnasında müttəfiqlərin sərf etdiyi qazolin və benzinin miqdarı 24 saatın müddətində 12.500 ton eləyirdi (750 min put).¹

Yalnız quruda deyil, dəniz hərəkətində də neft böyük rol oynamağa başladı. 1923-cü ildə bütün dünya ticarət gəmilərinin 22%-i neft əczalarıyla işləməkdə idi. Get-gedə bu faiz artmada, bu ehtiyac üçün də hədsiz-hesabsız neft lazım [idi]. İştə neftin bu gün dünya sənayeindəki mövqeyi odur ki, neft məsələsi hər gün qəzetə sütunlarında bəhsə səbəb olur. Dünya kapitalistləri, onları təmsil edən Avropa və Amerika diplomatları gecə-gündüz çalışmada, intriqalar çevirmədədirlər. Amerika ilə İngiltərə trestlərinin arasındakı mübarizə getdikcə şiddət kəsb edir. Müvəffəqiyyət əldə etmək üçün iki tərəf də min bir şarlatanlıq icad edir. Kapitalistlərin faydası üçün dünyanın sülhpərvər həyatını zəhərləmək, qanlı müharibələrə sövq etmək istəyirlər.

Vəziyyətin nə şəkildə olduğunu türk oxucularına daha da aydın bir şəkildə bildirmək üçün ikinci bir məqaləyə ehtiyac duyulur. O məqalədə avropalıların "yal davası" bütün çıplaqlığı ilə meydana çıxacaq.

Zərəsb

* * *

MOLLA NƏSRƏDDİN HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Türkiyədə və şimal türkləri arasında Nəsrəddin Xoca adlı məruf Molla Nəsrəddin haqqında əlimizdə bu gün lazımı məlumatımız yoxdur. Molla doğrudan tarixi bir şəxs olmuşmu, yoxsa uydurulmuş bir simamı? Türkiyədə Molla Nəsrəddinin tarixi bir sima olduğunu ədd və Ağşəhərdəki türbəsini bir dəlil arayırlar.

Teymurləng və İldırım Bəyazid zamanıyla əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq, Molla Nəsrəddinin on beşinci əsri-miladının əvvəllərində yaşadığı meydana çıxır. Halbuki qəbrinin üzərində yazı təzad təşkil eləyir. Yazı budur:

---

¹ В.Гарфиас. Мировой нефтяной рынок, его запасы и источники, Ленинград, 1926 г. (Y.V.Ç.)

“Həza ət-türbə əl-mərhum əl-məğfur əl-möhtac ilə rəhməti-rəbbihi əl-Ğəfur Nəsrəddin əfəndi ruhuna fatihə, 386.”¹⁾

Bizi inandırmaq istəyirlər ki, 386-nı tərsinə oxumalıymış: qəbir daşındakı rəqəm zarafat üçün tərs yazılmış imiş.¹

Türkiyədəki məlumatlara nəzərən Molla Nəsrəddin Anadoluda Sivrihasarda dünyaya gəlmiş, Ağşəhərdə vəfat etmişdir. Guya Ağşəhər civarında bəzi qəsəbə və nahiyələrdə qazılıq yapmış, müdərrişliklə də məşğul olmuşdur.

Nə olursa-olsun, bu gün meydanda Molla Nəsrəddin adlı bir sima ətrafında bir çox lətifələr söylənməkdədir. Bu lətifələr ol qədər mərufdur ki, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş[dur].

Türk dilində ilk dəfə olaraq 1837-38-ci illərdə İstanbulda “Lətaifi-Nəsrəddin Xoca” ünvanlı [kitab] basılıb meydana çıxmış[dır].

Şimal tatarları 1845-ci ildə basdırmışlar.²

Molla Nəsrəddinin məzhəkələri azəri ləhcəsinə çox sonralar tərcümə olunmuş[dur]. 19..²⁾-cu ildə şair Abbas Müznibin farscadan tərcüməsi.....³⁾ ünvanlı Orucov mətbəəsində basılmış[dır]. Əl’an oxucularımıza təqdim etdiyimiz ikinci təbidir.

Əcnəbi tərcümələrinə gəldikdə “Lətaif”i müstəşriq Malov ilk dəfə olaraq fransızcaya tərcümə edib və ikinci dəfə 1859-cu ildə basıldığını bilirik.³

Yuxarıda zikr olunduğundan görünür ki, Molla Nəsrəddin bir Şərqdə deyil, bütün dünyada mərufdur. Yalnız bir iş var ki, Molla Azərbaycanadakı kibi heç bir yerdə mənimsənilib sevilməmişdir. Hər söz və söhbətimizdə “Molla Nəsrəddin demişkən” deyir, Mollanı xatırlayırıq. Hələ iyirmi ildən bəri davam etmədə olan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi nəfasət məzhəkəsi ilə tarixi Mollanı birə yüz məruf etdi. Xalqımız Mollanı o qədər sevir ki, onun azərbaycanlı olduğunu belə ədd edir, Cəbrail

¹ Lətaifi-Xoca Nəsrəddin, İstanbul, 1921, müqəddiməsinə baxmalı (Y.V.Ç.)

² Əziz Əli Rəhim. Tatar ədəbiyyatı tarixi, I cild, səhifə 228 (Y.V.Ç.)

³ Journal Asiatique, 1859 (oktyabr-noyabr məzisi), səhifə 290 (Y.V.Ç.)

qəzasında yaşadığını belə söyləyirlər. Orada bu gün "Molla Nəsrəddin gədiyi" adlı yer belə var.

Yusif Vəzir

ZAKİRİN İNQILAB ƏNDİŞƏSİ

Zakirin zamanı Azərbaycanda ticarətin inkişafına və dərəbəyliyin sarsmasına təsadüf edir. Çar Rusiyası sənaye proteksionizm siyasəti sayəsində get-gedə yüksəlir, daxili bazar genişlənir və Azərbaycan kibi xüsusi sənayedən məhrum bir ölkə də yavaş-yavaş mərkəzin fabrika məmullat ilə dolmağa başlayır. Artıq Hacı Qaralar yerli məmullat deyil, fabrika malları satmağa başlayırlar. Ticarət kapitalının artması dərəbəylik təşkilatına böyük zərbələr vurur. "Əsil" və "nəcib" bəyzadələr ticari kapitalla boyun əyməyə məcbur olurlar. Heydər bəy kibi zadəgana mənsub bir şəxs toy eləməyə pul tapmayıb və borc təmənnası ilə Hacı Qara kibi "alçaq" sinifə mənsub olan bir zatə müraciət eləyir.

Mirzə Fətəli "Hacı Qara"da bəyləri yoxsul və düşgün bir halda göstərir və səbəbini də onların çalışmamasında görür. Heydər bəyin quldurluğunu bilən naçalnik ona nəsihət edir: "Heydər bəy, – deyir, - rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə". Heydər bəy cavabında: "Naçalnik, biz də bu əmrə raqib dəyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi necib kimsələrə bir çörək yolu göstərsiniz". Naçalnik Heydər bəyə çörək yolu göstərir, deyir: "Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə". Təbiidir ki, naçalnikin nəsihəti Heydər bəyin heysiyyətinə toxunur. Əmək kibi "alçaq" peşəni Binazor ermənilərinə və lənbəranlılara layiq görür.

Mirzə Fətəlinin heysiyyət deyə irəli sürdüyü məsələ qismən doğrudur: bəylər ata minib yol kəsməni, quldurluq eləməni sinfi şərəf ədd edirdilər. Lakin burada ən böyük amil bəylərin zəhmətə alışmadığından doğurdu. Zakir-Mirzə Fətəli dövründən əvvəl bəylər yaxşı yaşayırdılar, keyfləri yerində idi, çünki rəiyyət bəhrə verər və biyara gedərdi. Ənənəvi "ağa deyir, sür dərəyə – sür dərəyə" şüarı rəiyyət arasında qüvvətli idi. Bəyin hökmü hər yerdə keçirdi. Odur ki, maddi ehtiyac duyulmazdı.

Halbuki Zakir – Mirzə Fətəli dövrü bəyləri[ni] düşgünlük və böhran içində görürük.

Təbii o zaman varlı bəylər də az deyildi, lakin bunların da böhran keçirdikləri ədəbiyyata sirayət etmiş[dir]. Zakir bu təşviş içində çarpınan varlı bəylərin nümayəndəsidir. Qocalığa dair yazdığı bir şerində Zakir maddi vəziyyətini böylə təsvir edir:

Zakirəm, türfə xiyabanilə bağım vardır,
Yatmağa-durmağa zəngin otağım vardır,
Nə qədər aş-plov yesə qonağım, vardır...

Zakir mühitin dəyişməsinə duyaraq, özgə əməyi ilə toplanan bu zənginliyin baqi qalacağından şübhələnir. Cəfərqulu xan Nəvaya yazdığı məktubunda rəiyyətin “qudurğanlığından” şikayət eləyir:

O kəslər ki, tanımazdı evladın,
İndi famil ilən çağırır adın.
Gördü ki, bilən yox ağızının dadın
Quyruğa tən edir ...lı içəlat...

Zakir rəiyyəti kirli içələtə və bəyləri quyruğa bənzədir. Qiyamət və məzmun etibarilə quyruq içələtdən yüksək olan kibi, bəyləri də oylə yüksək görür.

Hər halda Zakir nə deyirsə-desin, nə kibi nəzəriyyə yürüdürsə-yürütsün, bəylərin vəziyyətlərinin sarsıldığı göz önündədir. Yenə eyni şerində Sarıcalı kəndinin xalqını eşşəyə, bəyləri ata bənzədir:

Sarıcalı adın gətirmə dilə,
Var imiş Xudadan, əlbəttə, belə,
Eşşək az qalib çata mənzilə
Anı bundan sonra duta bilməz at...

Zakirin rəiyyət haqqında bu qədər kəskin ləfzlər qollandığının səbəbi aşkardır: fabrika məmulatının ucuzluğu, əl sənətlə-

rini bazardan çıxarır, kəndli məhsulunu satıb tacir yanına yüyür. İmdi əsli ağılıq zadəganda deyil, burjuaziyada toplanır. Zadəgan özü də burjuaziyaya möhtacdır: mal alır, çox zaman borclu qalır, borcunu belə vaxtında ödəyə bilməyir. Çünki rəiyət əvvəlki faydanı verməyir. Bəyi saymazlığa başlamışdır]. Bu dərd əsilzadə Zakiri incidir. Əvvəllər qorxusundan titrəyən kəndli imdi bəyin ağılığına inanmayı. Bu halı Zakir böyük bir kəderlə anladır:

Lağ-lağı deyildim belə, billah, keçən oqat
kəndin zənü mərdi,
Bir nəfsə əyər zərrəcə təqsir ola isbat,
yapraq tək əsərdi.
Hərgah desəydim, özünü get qayadan at,
filfor gedərdi.
Saymaz məni əknun Tükəz oğlu kimi bədzat,
çəkimi bu dərdi?
Dünyada bu halilə dəxi mən nə qalayım,
yetməzmi bu zillət?

Zakirin zillətinin əsli səbəbi burada göstərdiyi saymamazlıq məsələsi deyil. Zakir iqtisadi vəziyyətinin pozulacağından təşvişə düşür:

Tökülüb çöllərə mülkü malimiz,
Günbəgündən yaman olur halimiz.
Maşallah, gecə-gündüz valimiz
Çalır partapyan, oynayır bilyart.

Zakirin ümidi valiyədir, vali də hərçmərcliyin önünü almaq əvəzində, keyfi ilə məşğuldur.

Nəvaya yazdığı şeri məktubda Zakir bir çox xan-bəy adı sadalayır və deyir ki, bunlar sağ olsaydılar, "nezlik ilə həll olurdu müşkülət".

Zakirin talesizliyindən dağları dağıtmağa iqtidarları olan bu şəxslər artıq bərhəyat deyillər. Odur ki, kəderlə yazır:

Adəm gedib, ölkə qalıbdır xali,
Qorxuram pis gələ bu işin dali.
Hanı lələ Həsən, hanı Zülfəli?
Kişilər var idi ali dərəcət...

Bu "alidərəcət" adamlar Zakirə lazım idi: onların vasitəsilə, bəlkə də, baş qaldırmış "gədə"ləri susdurardı. Lakin bu mümkün idimi?

İddiyə düşüb hə yetən gədə
Börkünü dik qoyub, danışır hədə.

Hər gün təsadüf etdiyi bu hədələrdən başqa, o zaman Əfqanıstanda baş vermiş üsyan da, şübhəsiz ki, Zakirə fəna bir təsir bağışlamışdı. Bəlkə də, bütün əndişəsi o hadisədən sonra doğmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında ingilis ordusu Kabulu və İran qoşunu da Heratı tutmuşdu. 1842-ci ildə əfqanlar üsyan edərək bütün ingilisləri qırdılar və işğal ordusundan yalnız birçə adam qaçıb, canını qurtara bildi. Zakir bu hadisəyə qarşı olan əlaqəsini aşağıdakı şeirində bildirir:

İşlər çox yamandı, pənah Xudaya,
Görmədinmi, düşmən aldı araya,
Viran oldu Kabil, dağıldı Herat.

Böyləcə, üsyan ehtimalı qarşısında Zakiri əndişədə görürük. "Asayışı" təmin etməyə təyin olunan çar məmurları Zakirin iztirablarını təskin etməyə müstəid deyillər. Vali keyfə məşğul, murovlar rüşvətxor, bütün məmurlar şərab və kart düşgünü. Bürokratizm çar idarəsini süst və durğun bir hala gətirmişdi:

Ərzə verə bir adəmin pədəri,
Fərzəndinə olmaz zahir əsəri.
Yetmiş ildən sonra nəvvadələri
Məyər ondan tapa bir rahi-nicat.

Çar məmurlarından məyus olan Zakir ruhanilərə də ümid bağlaya bilməyir. Din[in] xüsusi əmlakı tanıyan, fəqirləri səbrə

dəvət edən, zülm görənlərə axirətlə təsəlli verən bir qüvvə olduğunu Zakir gözəlcə bilirdi. Ruhanilər vəzifələrini bilərək din ehkamını xalq arasında nəşr etməli idilər. Halbuki Zakir bunu görməyir. Biləks, mollalar məzhəbbazlıq edərək, ixtişaşə səbəb olurlar. Rüşvət burada da əxlaqa hakimdir:

Hamı qavğaları bəhri-drəmi-əqmişədir
Hamı təqvaları şali-əməli-kirmani.

Böylə nümayəndələri olan bir dinin nə kimi təsiri olacağı bəli: etiqad və iman pozulmuş, ənənə yıxılmış, “gədə”lər artıq heç bir müqəddəsata baş əymək istəməyirlər.

Zakir bütün şiddətilə mollalara hücum edir:

Hərci-mərc eylədilər məzhəbi-isna əşəri,
Etdilər zirü-zəbər barəkəyi-imani.
Hər əlif-bey oxuyan adını ruhani qoyub,
Bilməz öz əbcədini, ruhə çəkər sohani.
Alimi, fazili, ustadi, müridi, mürşüd
Nə qədər görsən dövrədə-sərgərdani...

Deməli, Zakir nə çar, nə də din məmurlarında nicat yolu görməyir. “Türfə xiyaban ilə bağ” və “zəngin otağı” ətrafında doğan əndişələrini yox etməyə bircə çarə bilir – o da din və millət ayrılığı olmadan bütün mülkədarların “yekzəban” olmasıdır:

Kişi dövlətinə pasiban gərək,
İşarə anlayan, söz qanan gərək,
Bu devridə adəm yekzəban gərək,
Ərməni, müsəlman, tərəkəmə, tat.

Dərin dindar, mötəqid şiə Zakirin ağzından çıxan bu beynəlxalq “yekzəbanlıq”da heyrət yeri yoxdur: zadəgan mənəfei bunu tələb edir. Zakir eyni dindən olan “gədələr”ə hücum etməyirmi? Çar-mülkədar hökumətinə qarşı üsyan edən ləzgilər müsəlman deyildilərmə? Zakir silaha sarılıb, “müsəlman” ləzgilərlə müharibəyə getmədimi?..

Əsərlərini tədqiq edərkən, Zakir acı əndişəli bir zadəgan şairi sifətilə qarşımızdan keçib gedir.

Yusif Vəzir

YENİ BAŞLAYANLARA MƏSLƏHƏT

YENİ YAZANLAR NƏYİ BİLMƏLİDİR

Axır vaxtlar idarəmizə yeniyetmələr məhsulu olaraq bir çox hekayələr və şeirlər gəlir. Yeni nəslin geniş kütləsində ədəbiyyata qarşı oyanan maraqlı diqqət və sevgiləndirməyə layiqdir. Biz yeniyetmələrin əsərlərini ciddiylə oxuyur və bir çoxlarına bilavasitə göstəriş veririk. Bununla kifayətlənməyərək ara-sıra məqalələrlə məsləhət və tövsiyələrimizi bildirmək icab edəcək...

Gənclərin yazılarında başlıca nöqsanlar nədən ibarətdir?

Hər şeydən əvvəl, bizcə, savada riayət etmək lazımdır. Savadsız yazıçı ola bilməz! Yazıçının ilk vəzifəsi dilin qanunlarını qrammer vasitəsilə öyrəniş, ədəbi dili mənimsəməkdir. Halbuki bir çoxları buna əhəmiyyət verməyir. İsmi-xasları xırda hərflə yazırlar, -da, -də, ki, ki nə vaxt ayrı, nə vaxt biryerdə yazıldığına əhəmiyyət verməyirlər, ahəng qanunu nəzərə alınmayıır, cümlə düzgün qurulmayıır... və ilaxir və i.a.

Gənc yazıçılarımızın böyük qüsurlarından birisi budur. Bu qüsuru yox etmək çətin deyil, ancaq zəhmətə qatlaşıb, məktəblər üçün yazılmış sərf-nəhv kitablarını diqqətlə tədqiq etməlidir.

İmla savadsızlığından başqa, texnika savadsızlığı da gözə çarpır, yazı maraqlısı məqaləni oçerkdən, oçerki hekayədən ayıra bilməyir. Bunların xüsusiyyətini, quruluşunu, texnikasını mənimsəyə bilməyirlər. Bəzi gənclərin az oxuduğu, az mütaliə etdiyi bəlli olur. Bu sahədə gənclərə kömək etmək məqsədilə yaxşı parçalarını qəzetəmizdə çap edəcəyiz. Hekayə və şeir texnikasına dair məqalələr nəşr edəcəyiz. Lakin yazıçılığa həvəslənən bununla iktifa etməməlidir. Qrammerdən sonra poetika ilə məşğul olmalıdır.

Yazıçı ruh injeneri olduđu üçün üzərinə düşəcək böyük vəzifəni bilməlidir. Böyük vəzifə daşıyanın böyük hazırlığı olmalıdır, müəyyən dünyagörüşünə malik olmalıdır. Marks-Engels-Lenin və Stalin nəzəriyyəsini incədən-incəyə öyrənməlidir. Bu sahədə də gənclər az çalışırlar.

Deməli, yazıçılığa başlamadan əvvəl yazı maraqlısı öz üzərində ətraflı olaraq çalışmalıdır. Hər bir sahədə savadsızlıq ləğv olunmalıdır. Yalnız bilgi ilə silahlanmış bir adam yazıçılığa başlaya bilər.

Yazıçını həqiqi yazıçı edən qüvvələrdən biri də müşahidədir. Görücü bir gözə malik olmayan yazıçı ola bilməz.

Burada da qüsurların çoxu məlumatsızlıqdan irəli gəlir. Götürülən mövzu ətraflı öyrənilməyir. Bir məsələ ətraflı öyrənilməsə, necə yazıla bilər? Böyük yazıçıların tərcümeyi-hal onların bir alim kibi çalışmalarını göstərir. Maksim Qorki, Tolstoylar – Aleksey və Lev, Zola, Anatol Frans, Balzak və başqaları bizə nüsxə olmalıdır. Puşkin “Boris Qodunov” üçün tarixi tədqiq edir, Puşkin tarixini öyrənmək üçün Orenburqa qədər səyahət edir, Dostoyevski xəstə tipləri təsvir etmək üçün tibbi kitablar oxuyur, Lev Tolstoy “Müharibə və sülh” adlı romanını yazmadan əvvəl Napoleon dövrünü öyrənir, Anatol Frans tarix və incəsənəti bir alim qədər bilir, Emil Zola arxivdə oturub, bir sıra fransız ailələrinin otuz illik tarixini tədqiq edir... Bu gün şura yazıçılarının bayrağını yüksəklərdə saxlayan Maksim Qorki heç bir məktəb görmədiyinə baxmayaraq, mütaliəsi sayəsində ələmsüz bir yazıçı deyilmi?..

Yazıçı alim və geniş məlumatlı adam olmalıdır. Məlumat olmasa, yazıçı yüksələ bilməz. Bizim bir çox köhnə şairlər təblərinin qüvvətinə baxmayaraq, sönüb gedirlər. Bunun başlıca səbəbi onların məlumatsızlıqlarıdır. Yeni qaydalara alışa bilməyib, köhnə dar çərçivədə boğulurlar.

Məsələ belə mühüm olduđu halda, bəzi gənclərin klassik yazıçılardan heç də xəbərləri yoxdur. Dünya klassikləri kənar da dursun, bizdə yazılan əsərlərin belə çoxunu oxumamışlar. Tənbəllik və xüdpəsəndliklə irəli getmək olmaz, yazıçı həmişə mütaliə etməlidir. Türk dilində çox əsər olmadığı üçün rusca öyrənib, rus dilində oxumalıdır.

Unutmamalıdır ki, yazıçılıq asan peşə deyil. Bəzi gənclər ilk ədəbi təcrübələrinin çap olunmasına çox can atırlar. Halbuki uzaqgörən adam bunu etməməlidir, çünki birinci müvəffəqiyyətsizlik oxucular arasında etibarsızlıq vücuda gətirir, irəlində müəllif daha bir əsər də yazsa, bağışladığı ilk təsirin fəna izlərini silə bilməyir. Biləks, yaxşı bir əsərlə meydana çıxan yazıçı oxucular arasında möhkəm mövqə qazanır.

Məsələ tələsməkdə deyil, yaxşı əsər olsun, gec olsun.

Yazıçı

YENİ BAŞLAYANLAR HAQQINDA

Yeniyyətə yazıçılar haqqında şəxs göstərmədən ümumi bir məqalə yazmışdıq. İndi ayrı-ayrı şəxslərin əsərlərinə keçəlim. Mətbuata tez çıxmağa çalışan, yazılarını ala-tələsik başa gətirən yoldaşlardan Lütfuliyev Ənvərin bir sıra xırda parçalarını oxuduq. Müəllif bunları hekayə adlandırırsa da bizcə, bunlar hekayə deyil, çünki bir hadisə və vəqəni müəllifin sadəcə nağil eləməsi hələ hekayə olmayır. Hekayədə qəhrəman olar, onun ideyası, xarakteri, mənfi və ya müsbət cəhətləri aydın göstərilər, qəhrəmanın bənliyi onun hərəkətindən, danışığından və müxtəlif obraz və hadisələrə olan əlaqəsindən doğar. Müəllif verdiyi obraz və hadisələrə qarşı müəyyən sinfi cəbhə tutmalıdır. Şübhəsiz, şura yazıçıları sırasına keçmək istəyən yeniyyətlərin tutduğu cəbhə proletar sinfi cəbhəsi olmalıdır.

Maraqlı mövzu hekayədə şərtidir. Lakin burada da qələmin qüvvəti böyük rol oynayır. Usta yazıçı ən sönük mövzuya həyat bəxş etdiyi kibi, təcrübəsiz qələm də ən gözəl mövzuyu korlaya bilər. Y.Lütfuliyevin "Madmazel və Əkbər" adlı bir parçası var. Əkbər hələ məktəbdə ikən Madmazel adlı bir qıza vurulub, onunla evlənir, cocuqları olur, ailə böyüyür və Əkbər ailəni bəsləməkdən aciz qalaraq, məktəbi tərk edib, şəhərə gəlir. Burada...cibgirlərə qoşulur, işinin yolunu tapır və nəticədə həbs olunub sürgün edilir. Sürgündən döndükdən sonra yoldaşlarının məktəbi bitirib, mütəxəssis olduqlarını görüb, ayrılır və gənc evləndiyinə peşiman olur...Bu tipik bir mövzu deyil. Müəllif ailə məsələsi qoymaq istəyirsə, bu barədə ətraflı dü-

şünməli, bir çox əsərlər oxumalı və məsələnin ruhunu mənimsəməlidir. Bununla bərabər bədii tələbləri də unutmamalıdır.

Lütfəliyev çox oxumalı və təhsilini genişləndirməlidir. Rusca bilməməsi dünya klassiklərini öyrənməsinə böyük maneələr təşkil edir. Bu maneəni də yox etməlidir.

Paşa Osman “And” və “Etiraf” adlı iki hekayəsində məqsədə daha yaxındır. Qorxmazın əsgərliyə getmək vaxtı yetişmiş, bu sosialist vətəni qarşısındakı böyük vəzifəsi başına getməyə can atır, lakin bir qolçomaq buna əngəllər törətmək istəyir... Nəticədə Qorxmaz qalib çıxır və andına vəfa edir. Paşa Osman bu hekayəni lazımınca qura bilməmişdir. Hər bir hekayədə mərkəz təşkil edən bir hadisə və ideya olmalıdır. Mərkəzi gözə çarpdırmaq üçün kiçik bir giriş və xırda xülasə də verərlər. Lakin bu olmaya da bilər. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Poçta qutusu”nda xanın İrəvana hazırlanması, məktub yazması və oraya çatması deyil, bu faktlar mərkəzi hadisəni meydana çıxarmaq üçündür. Hekayənin geniş mərkəzini təşkil edən kəndli Novruzəlinin macəralarıdır. Dərəbəyli dövrünün hüquqsuz, avam, savadsız və sinfi duyğuya malik olmayan kəndlisi oxucunun gözlərinin qarşısında canlanır.

Paşa Osman “And”ın mərkəzini təşkil edə bilməyərək, hekayənin müvazinəsini pozur. “Etiraf” adlı hekayəsində müəllif göstərdiyimiz qüsurdan xilas olmaq istəyir.

Ə.Əkbər yoldaş ilk addımdan romana başlamış. Böyük ustad Maksim Qorki gənc yazıçılara romandan əvvəl güclərini hekayədə sınaqlarını tövsiyə etmişdi. Bu çox doğru fikirdir. Böyük yazıçıların əksəri hekayədən romana keçmişlər. Halbuki hər addımlarında savad və məlumat azlığı duyulan yeniyetmələrimiz üçün Qorkinin sözləri sabit və vacib bir qanun olmalıdır. Ə.Əkbər yoldaş səhvini etiraf edərək “Eşqin sonu” adlı böyük əsərindən sonra hekayə yazmağa başlamışdır. Lakin “Puç ümid qəhrəmanları” hələ bizim istədiyimiz hekayə deyil. Ticarətinə yol verilməyən Hacı şura idarəsinin yıxılmasını gözləyir, qəzetələrin xarici xəbərlərini maraqla oxuyur. Bunlar çeynənmiş məsələdir. Seyid Hüseyn və Simurq bu məsələyə çoxdan təmas etmişlər. Yeni bir şeylər verməli[dir].

Bir-iki söz də “Eşqin sonu” haqqında. Bu yekə dəftəri yarısına qədər oxudum, mücərrəd, ətrafımızdakı böyük-böyük hadisələrdən uzaq bir eşqdən başqa bir şey görmədim. Bugünkü əsərlərimizdə eşq müvəffəqiyyətlərimizin stimulu kibi göstərilməlidir.

“Eşqin sonu”nda baş qəhrəman dəniz kənarına çıxır da ətrafındakı yenilikləri görməyir, hətə qapıldığı hisslərlə uğraşır. Halbuki realizm ustaları oxucuya eşqi hadisədən ayırmayaraq ictimai bir amil kibi verirlər.

Əkbər yoldaş klassikləri ətraflı tədqiq etməlidir. Dili fəna deyil, yaradıcılıq qüvvəti var, ancaq çalışıb inkişaf etdirməlidir.

Sadiqzadə Mehparə ədəbiyyat sahəsinə yeni atılmış qızlarımızdır. İndiyə qədər qızlarımızın ədəbi rəhbərliyi ilə az məşğul olunduğu üçün nəsr sahəsində qüvvətli bir qız yazıçısı meydana çıxmadı. Bu gün ədəbi rəhbərlik sabit bir şəkil almış və yeniyetmələr yolunda var qüvvəsini sərf edir.

Gənclər də öz vəzifələrini unutmamalıdırlar. Hazırlanıb yeni-yeni əsərlər verməlidirlər. Yoldaş Sadiqzadənin üzərinə düşən vəzifə daha da məsuldur, çünki nəsr sahəsində o hələlik təkdir. “İki həyat”ını nəşr etdik, yeni əsərlərini gözləyirik.

Yazıçı

YENİYETMƏLƏR HAQQINDA

Gənclərin əsərlərini oxumaqda davam edirik. Yazıda ən birinci yer tutan savada heç də əhəmiyyət verilməyir. Adam dahi mündəricəli bir əsər də yazsa, imla səhvi o əsəri gözədən sala bilər. Halbuki bizim bu gün təhlil edəcəyimiz yazıların hər bir sətirində hədsiz səhvlər var.

Yoldaş M.G.Nialın “Pasportlu şəhər”i bu savadsızlığın nümunəsi ola bilər. Görünür, müəllif qramer deyilən şey ilə tanış deyil, böyük hərf harada yazılır, ahəng qanunu nədir, ədəbi dil və məhəlli şivə nədir... bunların heç birindən Nialın xəbəri yoxdur. Yoldaşın cümlələrindən birini eyni ilə buraya köçürürəm: “Nataryost Müdiri ağır bir Tavr ilə nə vaxt süzün səsiniz verilər isə o zaman lazımı yoxlamalar ilə də süzün ayrılıq kağızınız düzələr”.

Əbülfəz Dəqiqin “Yəhya”sında da savada az diqqət verilir. Əlavə olaraq Dəqiq qələmini zorlamağa çalışır, nəticədə də qeyri-təbiilik əmələ gəlir. Nümunə üçün bir neçə cümlə göstərim: “Günəş yenicə öz mavi tellərini qarşıdakı təpənin arxasından ətrafa yayırdı”; “Gözlərini yarımqırıq həyəət qapısının düşgün görünüşünə rəbt edib”; “Sözlərini yarım cingiltli ahəng ilə öylə dedi ki, Yəhyə bənizində sözlər təsiri ciddi bir hərəkət doğultmuş kibi oldu...”; “Yəhyə qımıldanmadan bir-iki addım atdı...”

Əvvəla, bu cümlələrdə doğru olmayan şeylər göstərilir: günəşin telləri mavi olmaz, adam qımıldanmadan addım ata bilməz; ikinci ifadə dolaşıqdır, anlaşılmayır. Ədəbi dilin başlıca məqsədi fikri aydın ifadə etməkdir. Bundan başqa, ifadə zərif, lətif və şux olmalıdır. Ədəbi dil ilə danışq dilinin arasındakı fərq ədəbi dilin yüksəlib, təbəllür etməsindədir. Böyük rus şairi Puşkin ədəbi dil yaratmaq üçün danışq dili ilə xalq ədəbiyyatından istifadə olunmağı tövsiyə edir. Bu fikir, bizcə, doğru fikirdir. Vaqif və Aşıq Ələsgərin təbii ifadələri folklor şerinə yaxın bir tərzdə yazdıqlarından irəli gəlir. Folklorumuzda gözəl təsvirlər, təşbehlər, istiarə və cinaslar var. Hər şeydən də çox səmimi ifadə var...

Gənclərimiz dillərini yüksəltmək üçün bu vasitələrdən istifadə etsəydilər də...

Ə.Səmədli və A.İbrahimin yazdıqları “Dalğalar gülümsünür”də də eyni savadsızlıq və dil pozuluğu görünür.

Qəmbər Bədəlin “Aldanmış”ı dil, üslub etibarilə başqalara nisbətən daha irəlidədir. Lakin Q.Bədəl də başqa qüsura qapılır. Əvvəla, lüzumu oldu-olmadı, əcnəbi kəlməsi işlətməyi çox sevir. Xırda bir hekayədə *pritça, affektasiya, kapriz, orqanizm, gilyotina, moral...* kibi sözlərə rast gəlirik. Ədəbiyyatda böylə sözlərin lüzumundan artıq qollanmasına “barbarizm” deyilir. Bu kibi bilgi satmaq qüsür sayılır. Lakin məsələ əcnəbi sözlərdən tamamilə vaz keçməkdə deyil. Dil genişləndikcə başqa dillərdən söz almalıdır. Bu gün *telefon, teleqraf, qramofon, tramvay, zavod, fabrik...* kibi bir çox sözlər dilimizə daxil olmuş və özlərinə haqq qazanmışdır. İnternasional kəlmələr əvəzində yeni türk sözləri uydurmaq ifrata varmaq deməkdir. Böylə təcrübələr olmuş, lakin müvəffəqiyyət qazanmamışdır.

Bizdə qramofona “banqi-nəvis”, aeroplana “uçquc”, aktivə “müəssir”, passivə “mütəəsir”...deyənlər olmuş, ancaq bu yeni kəlmələr özlərinə ədəbiyyatda mövqe qazana bilməmiş-[dir]. Rus dili tarixində də vaxtilə Karamzin və Şişkovların söz uydurmaq təşəbbüsləri nəticəsiz qalmışdı.

Məsələdən uzaq düşdük. Deməli, başqa dillərdən söz almalı, amma yerində işlətməli[yik].

Qəmbər Bədəlin ikinci qüsuru dilinin qeyri-təbiiyyəsidir. Adi adamlar, Şekspirin qəhrəmanları kibi, şairanə bir dil ilə danışırlar.

Müəllif ən yüksək və ən şairanə bir dil ilə yaza bilər, lakin qəhrəmanlarını danışdırarkən hərəni öz səviyyəsinə görə danışdırmalıdır. Bədii tələb böylədir. Mirzə Fətəli “Hacı Qara”nı sadə bir dildə, “Aldanmış kəvakib”i qəliz ibarəli, geniş kütlənin anlamadığı bir dildə yazmışdır. Çünki İran vəzirləri ilə tacirin və savadsız bəylərin danışdığı bir ola bilməzdi. Lev Tolstoy aristokrat qəhrəmanlarını yarı fransızca, yarı rusca danışdırır, kəndlini isə sadə dil, tez-tez məsəl çəkən kibi göstərir.

Xırda bir məqalədə ədəbiyyatın bütün tələblərini meydana çıxarmaq mümkün deyil. Gənclər özləri özlərilə məşğul olmalı və daima mütaliə etməlidirlər. Maksim Qorki kibi böyük yazıçıların həyatı yeniyetmələrimizə örnək olmalıdır. M.Qorki orta və ali təhsil görmədiyi halda bu gün dünyanın ən böyük yazıçısıdır.

Yazıçı

YENİYETMƏLƏR

Gənclərin mətbuat sütunlarına atılmağa böyük həvəsləri var. Bu təbiidir. Lakin bununla bərabər bəziləri ilk göstərişdən qorxaraq əsərlərinin üzərində işləmək istəməyir, bizə darılır və həqiqətə müğayir bir ifadədə də bulunurlar. “Bizi buraxmayırlar, bizə yol verməyirlər...” kibi şikayətlər də edirlər. Halbuki bütün göndərilən yazıları səbr ilə sonuna qədər oxuduğumuz, hər kəlmədə neçə səhv düzəltdiyimizi, özləri ilə üz-üzə oturub uzun vaxt sərf edərək, göstərişlər verdiyimizi unudurlar...

Bunu bilməli[dirlər] ki, böyük yazıçılar belə, ilk başlanğıcında göstərişə möhtac olmuş[lar]. Mopassan ilk hekayələrini ustadı Floberə oxuduqda Flober onları bir müddət cırıb atmış və dərin işlənməsini tövsiyə etmişdir. Mopassan bundan inciməz və Floberə qarşı hörmət bəsləyərək çalışmış. Nəhayət, Flober onun mətbuata çıxma biləcəyini söyləmiş[dir]...

Biz də gənclərdən yüksək keyfiyyətli sənət tələb edirik. Bu bizim haqqımızdır.

Gənclərin iki ay bundan əvvəl bizə verdikləri yazılarda bir başdan sovrmaqlıq vardı. Bu günlərdə bir az irəli getdikləri görünür, yavaş-yavaş qramer və texnika səhvləri azalır.

İlərinə nisbətən gənc müəlliflərin sayı da artmışdır. Mövzu etibarilə də yeniliklər var. Məsələn, M.Kazımovun "Yüngül yara" adlı hekayəsi bizi sosializm təsərrüfatının yeni bir sahəsinə aparır. Yoldaş düydən və oradakı ziyançılardan bəhs edir. Lakin Kazımovun da səhvi az deyildir, savadının dərinləşməsinə böyük ehtiyac görünür. Bədii cəhətdən də qüsuru var – hekayəni məqalə kibi başdan ayağa özü nağıl edir. Tiplərin özlərini hərəkətə gətirib, onları ətraflı olaraq oxucunun qabağına çıxarsaydı, daha gözəl olardı.

Kazımova tanınmış yazıçıların bir sıra hekayəsini tədqiq edib, texnikanı mənimsəməyi şiddətlə tövsiyə edirik.

X.Rəhimin "Müxbiri aldadanlar"ında çoxsözlülük gözə çarpar. Əsərdə təkrara, məsələyə dəxli olmayan söhbətlərə, hekayənin müvazinəsini pozan girişlərə lüzum yoxdur. Bunun əvəzində tiplərin tamamlanmasına fikir verilsəydi, daha da yaxşı olardı. Sonra tiplərin zahirini onlara rast gəldikdə təsvir edirlər, bir saat sonra gülünc olur. Rəhimin qəhrəmanı Rzazadə aktiv və səliqəli bir adamdır, müəllimlikdə və ictimai işlərdə böyük fəaliyyət göstərir. Böylə müsbət bir tipin otağı da gerek səliqəli olaydı. Rəhim əksinə düşünür: otaqda yağlı qablar yatağa, yataq da başqa şeylərə qarışmış, paltar, kağız və kitab döşəməyə səpilmişdir.

Ənvər Lütfi göstərişlərimizə diqqət verərək ciddi çalışmalıdır. Son əsərində bir qədər irəli getdiyi görünür. Lakin çox çalışmalıdır.

Ə.Əkbərin başlıca qüsuru mövzu verə bilməməsində və texnikanı mənimsəməməsindədir. Mətbuata atılmağa çox tələsdiyi üçün keyfiyyət məsələsinə diqqət verə bilməyir. Bizcə, tələsməyə həcət yoxdur: mətbuata hazır gəlməli, bunun üçün

də geniş məlumat əldə etməlidir. Göstərişlərimizi Əkbər qəbul edir və çalışır. “Yeni Naxçıvan”ı artıq onun irəliləməsinə göstərir.

İşçi qadınlar arasından meydana gəlmiş Püstə Əsgərovanın ilk əsərini oxuduq. Yazıçılıq duyğusu var, müşahidəsi fəna deyil, ancaq çox işləməlidir, savad və texnikasını dərinləşdirməlidir. Yaşadığı kənddə ədəbiyyat dərnişini varsa, mütləq ora yazılmalıdır.

Yazıçı

BAŞLAYANLARA MƏSLƏHƏT

Yeniyyətlərin son zaman oxuduğumuz əsərlərində hələ də əvvəllər göstərdiyimiz qüsurlar gözə çarpmaqdadır. Az mütaliə etdikləri üçün götürdükleri temaları lazımınca qavramağı bacarmayırlar, həyatımızı olduğu kibi görə bilməyirlər. Bir çoxlarının yazılarında hələ də qramer səhvlərinə təsadüf edilməkdədir. Başlıca nöqsanlardan birisi də hər sahəyə əl atmaqdır. Məsələn, biri həm şer, həm hekayə, həm də pyes yazır, “tutar qatıq, tutmaz ayran”, – demək istəyirlər. Halbuki bu düzgün üsul deyil. Bir sahədə ləngər atmalı, ixtisası dərinləşdirməlidir.

Bununla bərabər, müvəffəqiyyətlər də az deyil. Yazıçılıq ilə maraqlananların dairəsi get-gedə genişlənir, verdiyimiz göstərişlərə diqqət edərək çalışan gənc yazıçıların sayı artır. Qızlar arasında da ümid verən şəxslər meydana çıxır. Verdiyeva Səkinə ilə Məhəmmədzadə Sonanı misal göstərmək olar. Bu iki qızın qələmlərində bir duzluluq görünür. Sonanın yazılarında olduqca gözəl müqayisələr, obrazlar var. Lakin onlar hələ gəncdirlər, mütaliə tədarükləri və həyatın təcrübələri azdır, savadları kafi deyil. Göstərişlər alırlar, hazırlanırlar, lazımınca hazırlandıqdan sonra mətbuatımızda daha fəal bir surətdə iştirak edəcəklərinə ümid edirəm.

Kirovabad rayonundan yazan Qəhrəman Qəhrəmanzadənin üç hekayəsini oxuduq. Müəllifdə dil pozğunluğu ilə bərabər, müşahidə pozğunluğu da var. Bu hələ yeni əlifbaya və onun qaydalarına lazımınca alışmamışdır. “Qorxulu imtahan” adlı hekayəsində göstərdiyi müəllim kənddə yaşadığı evin qızına aşiq olur. Qızın qaradaşı Gümüş bunları pusmaq üçün pərdə

dalında gizlənir və oradan qəflətən çıxanda qız bunu görüb dəli olur.

Dəlilik və dəlinin rəftarı müşahidədən çox elmi bir məsələdir. Bununla psixotriya məşğul olur. Müəllif bu elmlə məşğul olmuşdurmu?

“Aldanmış həyat” adlı hekayə daha çox uydurmadır. Xəndan adlı gözəl bir qız evlərindən küçəyə salınır və bir sərsəriyə qoşulub gecələr peyin altında yatır. Bizdə sərsəri həyatı varmı?.. Bizdə qızları belə həyata vadar edən şərait varmı?

Eyni müəllifin “Üz-üzə” adlı üçüncü hekayəsi həqiqi həyata yaxınlaşır. Pambıq qəhrəmanlarından Bəyaz tipi fəna deyil. Bu qadın vəzifələrinə sadıqdır. Lakin buna qarşı qoyulan düşmənin tipin vəziyyəti anlaşılmayı. Bu adam sinifcə yabançı olmaqdan başqa, canidir. Bəyazın qardaşını öldürmüş[dür]. Bəyazın buna qarşı əlaqəsi qəribədir – yalnız qarğış etməklə kifayətlənir.

Qəhrəmanzadə yoldaş öz üzərində ciddi olaraq çalışmalıdır, siyasi savadını artırmalı və həyatı ətraflı olaraq öyrənməlidir.

Qadamov Oraz, Gözəlov Cahangir və Paşa Osmanın yazdıqları bir sıra hekayə məktəblilərin həyatını təsvir edir. Bunların mövzuları dar bir sahədən alınmışdır. Məktəbli oxumamış, nəticədə sinifdə qalmış və ya məktəbdən dışarı atılmış[dır]. Böylə dar mövzulu hekayələr divar qəzetələrinə verilsə, daha yaxşı olar. Sonra bu hekayələrdə başqa nöqsanlar da az deyil. Qadamov Orazın dili hələ oturmamışdır, Bakı bağlarının adlarını bilməyir. Bakıda “Qubernator”, “Parapet”, “Çarlston” adlı bağ yoxdur. Paşa Osmanın təsvir etdiyi məktəb müdiri tipik deyil.

Bir sıra gənc yoldaşlar var ki, içində yaşadığımız həyatı buraxıb uzaqlarda mövzu arayırlar. Davud Bağırın “Frans” və “Cəbhədə” adlı hekayələri bu qəbildəndir. “Cəbhədə” imperialist müharibəsini təsvir etməyə çalışır. Qəhrəman keyfi istədiyi zaman alman cəbhəsindən rus cəbhəsinə keçir, yenə geri qayıdır və gediş-gəlişinin məqsədi də bəlli olmayır. Halbuki müharibə əsnasında cəbhədən keçmək ayrı-ayrı şəxslər üçün bir o qədər də asan deyil. Düşmənlər bir-biri ilə sıralarla çəkilmiş tikanlı tel örgülərlə ayrılır, hər yerdə qaraulçular qoyulur, gecələr cəbhə boyu fişənglərlə işıqlanır... Bizə Anri Barbüs,

Bexer, Mate Zalqa və başqa proletar yazıçıları belə səhnələri ətraflı olaraq təsvir etmişlər.

Məhəmmədnağı Nağıyevin bir pyesini oxuduq. Pyes yazmaq yaxşıdır. Bu gün bizim dram əsərlərinə böyük ehtiyacımız var. Lakin pyes yazmaq zənn olunduğu qədər də asan deyil. Burada xüsusi bir texnika var. Pyes yazmadan əvvəl teatro texnikasını ətraflı surətdə öyrənməlidir. Nağıyev yoldaş bu texnika ilə tanış deyil. Tanış olmaq üçün teatroya getməli və klassiklərin pyeslərini öyrənməlidir.

Yazıçı

YENİYETMƏLƏR UĞRUNDA

Dünya yazıçılarının yaradıcılıq tarixini, səthi də olsa, tədqiq etdikdə orada bir təsadüflik olduğuna qənaətlənirik. Təsadüfən atılmış toxum kibi, talantların biri münbit torpağa düşür, kök atır, o biriləri isə daşa-kəsəyə rast gələrək, quruyub məhv olurdular. Böyük sosializm dövründə isə məsələ büsbütün başqa bir şəkil alır. Talanta təşkilatlı bir sürətdə yardım olunur. İttifaqın hər bir yerində olduğu kibi, bizdə də Şura Yazıçıları İttifaqının yanında yeniyetmələrə kömək etmək məqsədilə konsultasiya heyəti təşkil olunmuşdur. Hər gün sabah saat ondan başlayaraq, gənclərin əsərləri oxunur və onlara lazımı göstərişlər verilir. Şifahi göstərişlərlə bərabər, qəzetəmiz vasitəsilə də yazılıb, mülahizə və məsləhətlər söylənir.

Yeniyetmələrə qarşı göstərilən bu rəğbət sayəsində də ədəbiyyat sahəsinə bir çox ümid verən gənclər çəkilmişdir. Oxucularımızı bu ədəbi kadro ilə tanış etmək üçün onların əsərlərini qəzetəmizdə nəşr edirik. Son beş ayın müddətində yalnız nəsr sahəsində qırx beş müəllifin altmış beş əsəri oxunmuş və göstərişlər verilmişdir. Bu əsərlərin içində iki-üç dəftərə yerləşən romanlar da az deyil.

Yeniyetmələrin əksər məhsulu lirik şerdən və hekayədən ibarətdir. Roman az yazılır, pyesə isə çox az təsadüf edilir. Gənclərin hekayə sənətinə sarılmaları, bizcə, çox düzgün yoldur. Xırda bir əsərdə qələmi yoxlayıb sənəti yüksəltməli, sonralar daha çətin və yüksək texnika tələb edən roman və pyesə

keçməli[dirlər]. Mütaliə və göstərişlər vasitəsilə hər cür savadsızlığı ləğv edib, yüksək bədii texnikanı mənimsəmək kibi şüarımıza yeniyetmələr riayət edir və çalışır. Sərf edilən əməklər nəticəsi olaraq daha yüksək keyfiyyətli əsərlər meydana çıxacağına ümid edirik.

Yazıçı

* * *

TİKANLI YOLLARLA GƏLDİK

Yazıçılıq sahəsinə atıldığım ilk zamanlar (1907-ci il) yazıçının vəziyyəti olduqca ağır idi. Nəşriyyat yox, ədəbi dil yox, nəsr ilə yazılmış və örnək ola biləcək bir ədəbi məhsul da yox idi. Ayrıca kitab nəşr etmək bilxassə gənclər üçün qeyri-mümkün bir şey idi. O vaxt ədəbiyyatda hələ Əli bəy Hüseynzadə ənənəsi qüvvətli idi – xalqa yaxın bir dildə yazmaq savadsızlıq sanılırdı. “Molla Nəsrəddin” Əli bəyin “Füyuzat” cərəyanından uzaq idisə də, o da geniş nəşriyyata qadir deyil idi. Jurnalə əlavə olaraq yalnız Mirzə Cəlilin kitabçaları nəşr olunurdu, bizlər oraya yol tapa bilməyirdik. Bizim üçün yeganə vasitə qəzetə sütunları idi.

Mən də ilk təcrübələrimi “Səda” qəzetəsində nəşrə başladım. O vaxt yazıçılıq fəxri bir sənət idi – qonarar almaq fikrimizə belə gəlməyirdi. Biləks, kağız və poçta xərci də cibimizdən gedirdi.

Bir gün böylə bir söhbət əsnasında Haşım bəy Vəzirova: “Qonarar verərsinizmi?” – deyə bir sual fırlatdım. Haşım bəy coşğun bir halda: “Necə vermərəm, sən bizim Qoqolumuzsan!” – dedi. Yeni hekayələr vəd etdim. Haşım bəy də sətrinə bir qəpik verəcəyini söylədi. Doqquz ay sonra yenə Bakıdan keçəndə qalın bir kitaba qol çəkib, on manat aldım. Bununla qonarar bitdi. Sonralar yenə məccani yazırdım.

Bilaxirə, Orucov nəşriyyatı genişlənməyə başladı. Hekayələr məcmuələrini Orucova göndərib, “Qazancın yarısı mənim”, – deyə şərt qoydum. Cavab olaraq Orucov mənə aşağıdakı məktubu göndərmişdi:

“9 iyun 1913.

Möhtərəm Yusif Vəzirov cənablarına!

Əfəndim! Məktubunuzu aldıq, məzmunu məlum oldu. Siz Bakıda olduğunuz zaman görüşə bilmədiyimizdən dolayı təəs-süf edirəm. “Həyat səhifələri” nam kitabınız bizdədir. Şert bərəsində bunu deyə biləriz ki, yarı qazanca şərik şərti bir öylə şeydir ki, uzun illər gözləməsi lazımdır.

Bu işə bizdən ötrü əlverişli deyil. Çünki çap edilən kitabların bir çox hissəsi başqa şəhərlərə göndərilir. Bunda o göndərilən kitabçaların təbiidir ki, cümləsi satılmayıb qalır. Axırda hesab etdikdə bu kitabları təkrar Bakıya gətirmək bir növ əziyyətdir. Binaən əleyh, biz indi başqa bir təklif edirik və şərtimiz budur ki, sizin kitabçalarınızın bir dəfəlik çap edilmək haqqını, yəni birinci nəşri ixtiyarını bizə satasınız, hər çap kitab səhifəsinə iyirmi qəpik həqqül-qələm verəriz. Əgər satılıb qurtarsa və ikinci dəfə çap edilməyə ehtiyac olsa, o vaxt yenidən tazə bir şərt ilə danışarız. Əgər buna razı olsanız, yazdığınız kitabları göndəriniz ki, bu yaxın zamanlarda çap edək.

Baqi ehtiram, Orucov”.

Məktubu eynən oxuyuca təqdim etməkdən məqsəd iyirmi il əvvəlki vəziyyəti göstərməkdir. Yazıçı istismar olunur və əsəri meydana çıxsın deyə, hər bir şəraitə razı olurdu.

Maddi cəhət kənarda dursun, yazıçı böyük mənəvi əzablar da çəkirdi. Hökumət senzurundan başqa, qarşımızda bir də naşir senzuru vardı. Yazılarımızın şəriətə müğayir olub-olmaması yoxlanırdı. “Səda”ya qadın məsələsinə dair göndərdiyim məqalələrin bir hissəsi nəşrə buraxılmadı. Səbəbini sordum, Haşim bəy izah etdi: “Həzrəti-Həvvanın Həzrəti-Adəmin qabırğasından çıxmasına “xurafat” adı verirsən. Halbuki şəriətimiz-cə bu xurafat deyil”.

İnqilabdan əvvəl yazıçını məşğul edən başlıca məsələ marif və mədəniyyət məsələsi idi. Tərəqqiyə sədd çəkən din ilə ruhani olduğu üçün birinci zərbəni bunlara endirmək icab edirdi. Bakı türk mətbuatı işə siyasət yürüdüdü – hər bir fikrinin düzgün olduğunu ayə və hədislərlə isbata çalışırdı. Başqa yol məqbul görünməyirdi. Odur ki, elmə istinadən, din əleyhində yazılmış bir çox məqalələrim “Açıq söz” idarəsində çürüyüb, oxucuya çatdırılmadı.

Keçdiyimiz tikanlı yollar artıq dumanlara bürünüb keçmişə qarışmışdır. Bolşevik firqəsinin rəhbərliyi altında şura hökuməti dövründə bir aləm başladı. Yazıçı və oxucu böyüdü. Nəşriyyat xüsusi əllərdən dövlət əlinə keçdi. Azərbaycan tarixində görünməyən bir miqyasda fəaliyyətə başlandı, kitab meydanına hədsiz-hesabsız əsərlər çıxdı. Yazıçılıq təsadüfilikdən sabit bir sənət şəklinə keçdi. Yazıçılar təşkilata malik olaraq müntəzəm işə başlayırlar.

ÜİK(b)F MK-nın 1932-ci il aprel tarixli qərarı yazıçılara geniş bir yaradıcılıq sahəsi açdı. İmdi yazıçı öz üzərindəki böyük vəzifəni idrak edərək yüksək keyfiyyətli əsərlər vücuda gətirməlidir. Etiraf etməliyik ki, yapılan qıqantlara nisbətən yazı məhsulu hələ geridədir. Dövrümüzə layiq ədəbiyyat yaratmaq yaxın məqsədlərimizdən ən mühümü olmalıdır.

Yusif Vəzir

İNANILMAYIR¹

“Ölmüş”, – dedilər... İnanmadım. Ən istedadlı yazıçının, ən yetişmiş bir qələmin aramızdan getməsinə inanılırmı? Ondan hələ bir çox əsərlər gözləyirdik. Əlində hər bir imkan vardı... Lakin amansız ölüm bunları nəzərə almadı... O ölmüş, ancaq bir ciğir açmış, bir yol qoymuş[dur]. Böyük yoldaşımızın açdığı yolu xali qoymayacağımıza söz verib, onu şad etməliyik.

Y.Vəzir

TARİXİ ETÜDLƏR

ŞAIR QƏTRAN

Fars şairi Nasiri Xosrov Ələvi XI əsrdə Suriya, Fələstin, Misir və Ərəbistana səyahət edərək “Səfərnəmə” adlı bir kitab yazmışdır. Fransız müstəşriqi Şarl Şefer bu kitabı fransızcaya

---

¹ Cəfər Cabbarlı haqqında vida sözü (Ş.H.)

tərcümə edib, mətni və əlavələrlə bərabər Parisdə 1881-ci ildə nəşr etmişdir.

N.X.Ələvi Təbrizdə şair Qətran ilə görüşmüş və bu barədə böylə yazır: “Qətran adlı şairi gördüm, gözəl şerlər oxudu, lakin fars dilini yaxşı bilməyir. Yanıma gəldi, Məncik və Dəqiqinin divanlarını gətirdi, oxudu. Çətin sözləri məndən soruşdu, dedim. Onların mənasını yazdı və öz şerlərini də mənə oxudu”.

Ələvinin verdiyi bu məlumat bizim üçün çox əhəmiyyətlidir. Farsca yaxşı bilməyən bu azərbaycanlı şair, şübhəsiz ki, türkdür. Bunun yəqin farsca ilə bərabər, türkcə də əsərləri var. Bu sahədə müdəqqiqlərimiz, bilxassə Səlman Mümtaz çalışmalı və doqquz yüz il əvvəl yaşamış şairimizin şerlərini meydana çıxarmalıdır. Bunlar tapılırsa, ədəbiyyatımızın imdiyə qədər belli olanlardan daha qədim bir nümayəndəsi əldə edilmiş olar.

Əbu Mənsur Qətran Çəbəlinin (“Əcəli” ünvanı da daşıyır-mış) doğulduğu yer haqqında qəti bir məlumat yoxdur. Özü Çəbəlli imiş, ya Tirmizdə, ya da Urmiyada anadan olmuşdur. Təbrizdə yaşamış. Yazdığı “Qövsnamə”[ni] Sultan Səncərin Bəlx əmiri Əhməd ibn Qəmqaca təqdim etmək məqsədilə Bəlxə səyahət etdiyi rəvayət olunur.

Qətran səkkiz min beyt yazmış (Şəmsəddin Sami doqquz min yazır), sultan və əmirələrə ithaf olunmuş bir çox mədhiyyələri var. Hicrinin 465 (1072)-ci ilində vəfat etmişdir.

Yusif Vəzir

FÜZULİNİN QEYRİ-MƏTBU BİR ŞERİ

Elmlər Akademiyası şöbəsi Füzulinin külliyyatını çapa hazırlayır. Bu külliyyatın təمام çıxmasına yardım olaraq, Füzulinin imdiyə qədər çap olunmamış bir şerini burada dərc edirik. Bu parça, Həsən Çələbi təzkirəsinə görə, Kərbəladada bir çeşmə üzərində yazılmışdır:

Guya bu çeşmə bir səqqə durur,
Rahi-həqdə təşnə eylər çustuçu.
Lüləsi anın dəhəndir su dolu,

Dil dökər hər kim ki, olsa rubəru.
Su kibi əzbərləmiş oxur rəvan,
Macərayi-dəhri hər dəm subəsu.
Önünə kim gəlsə, var tarix üçün,
Hüseyn ilə Həsən eşqinə su".

Yusif Vəzir

XƏTAYININ NƏFƏSLƏRİ

Növhə, mərsiyə, sinəzən bizim əski şer ədəbiyyatında böyük bir yer tutmuş[dur]. Füzulidən başlamış iyirminci əsrə qədər gələn şairlərin əksəri bu kibi boş və mövhum mövzulara boyun əymişlər. Füzuli, Vaqif və Zakir kibilər borc qəbilindən olaraq bu mövzulara yanaşmışlar. Qumru, Dəxil, Dilsuz, Pürqəm, Raci, Mirzə Həsib Qüdsi, Şüai kibilər isə bütün təb və səylərini bu yolda sərf edərək böyük bir mərsiyə ədəbiyyatı vücuda gətirmişlər. Bu sahədə Nəsimi ilə Xətayi ayrıca bir mövqe tutmuşlar. Nəsimi həyatını Qur'an şərhinə tühaf bir riyaziyyat tətbiq edən Fəzlullah fəlsəfəsinə, Xətayi də bütün varlığını şiə etiqadına sərf etmişdir. Nəsimi və Xətayinin divanlarına girməmiş və dərviş təhkiyələrində oxunan bir sıra nəfəsləri var. Nəfəslərdə yürüdümlən fikirlər çoxdan köhnəlmiş və bugünkü oxucuda istehzalılı gülüşdən başqa bir şey doğura bilməz. Lakin ədəbi bir irs olaraq bunların tədqiqi lazımdır. Bu məqsədlə də Bəsim Atalayın "Bektaşilik" adlı kitabından Xətayinin dörd nəfəsini alıb buraya köçürürük. Akademiyanın Azərbaycan Filialı Xətayinin divanını çapa hazırlayır. Leninqrad, Paris, London və İstanbul nüsxələrindən istifadə olunacaq. Şairin nəfəslərinin bu nüsxələrə daxil olmadığını nəzərə alaraq göstərilən nəfəslərin nəşri faydalı olar, zənnindəyəm.

1.

Enib yerə göydən bina quranlar
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə,
Mələklər misali səcdə duranlar
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə
Şeytanı sürdümlər faş elədilər,
Yezidin qəlbini taş elədilər,

85

Qırqlar vilayəti bəxş elədilər
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə.
Məhəmməd, Əli də qurdu bu yolu,
Mömünə saçıldı təriqət gülü.
Yer olur dərgahdır, sürün bu dəmi
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə.
Məhəmməd Əlinin cəminə vardı,
Qırqlar da silkindi ayağa durdu.
Doxsan bin olya səməə girdi
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə.
Şah Xətayim, xətm elədi kəlamı,
Əvvəla Cəbrayil verdi səlamı.
Məhrum olmaz sevən şahı, imamı
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə.

2.

“Hu” deyəlim gerçəklərin dəminə,
Gerçəklərin dəmi nurdan sayılır.
On iki imamın giren bəzminə
Məhəmməd, Əliyə yardım sayılır.
Üç gün imiş bu dünyanın səfası,
Səfasından artıq olur cəfası.
Gerçək ərənlərin eşqü həvası
Biri qırxdır, qırxı birdən sayılır.
Gerçək aşiq mənzilində durursa,
Çıraq kibi yanıb şəmi ərirsə,
Əskikliyin kəndisində bilirsə,
Ol aciz olsa da, ərđən sayılır.
Şah Xətayim edər Bağdaddır vətən,
İkilikdən keçib, birliklə bitən,
Ərənlər yoluna qilü-qal qatan,
Yolu dikənlidir, mardən sayılır.

3.

Türbəsinin üstün nəqş eləmişlər,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.
Səni dörd guşəyə baş eləmişlər
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.

86

Axan sular kibi axasım, gəlməz,
Yezidin üzünə baxasım, gəlməz,
Şəhrinə gəlincə çıxasım gəlməz,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.
Sənin dərvişlərin yanar-yaxılır,
İmamların qatarına qatılır.
Bunda yezidlərə lənət oxunur,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.
Dərvişlər var, səmain dönərlər,
İmam Cəfər həqqə uyarlar,
Qandil gecələri şəmə yanarlar,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.
İmam Hüseynin qolları bağlı,
Aşiq möhüblərin ciyəri dağlı,
Həzrəti-Əlinin sevgili oğlu,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.
Şah Xətayim deyər, ərənlər nərədə,
Qayasız, çalisız, bir izsiz yerdə,
Gəl, dinim-imanım İmam Hüseyn.

4.

Çıxdım qırxlar yaylasına,
Çağırdım yələr eşqinə.
Yüzümü yerlərə sürdüm,
Yedilər, qırxlar eşqinə
Gəlsin, Məhəmmədim gəlsin,
Canım haqqa qurban olsun.
Düşmüşlərin əlin alsın
Məhəmməd Əli eşqinə.
Dünya bir qurulu faqdir,¹
Bilənlərə sözüm yoxdur.
Allah bir, Məhəmməd haqdir,
Bağının gülü eşqinə.
Gəlin şu faqdan keçəlim,
Ağı-qarayı seçəlim.
Abi kösərdən içəlim,

¹ Faq – tələ (Y.V.Ç)

Əlindəki dolu eşqinə
Şah Xətayim, gəl varalım,
Anda günahlar görəlim.
Xoşca-xoşca can verəlim
Ərənlər yolu eşqinə.

Yusif Vəzir

* * *

ÇEXOVUN DİLİ

Hələ otuz üç il əvvəl M.Qorki Çexovun dili haqqında demişdi: “Çexov üslubçu olaraq çatılmaz dərəcədə yüksəkdir və gələcəkdə ədəbiyyat tarixçisi rus dilinin boy atması haqqında danışdıqda, bu dili Puşkin, Turgenev və Çexov yaratmışdır, – deyəcəkdir”.

Çexovun dil sahəsindəki ləyaqəti nədədir? Ən əvvəl Çexov hər bir qəhrəmanını öz dilində, öz səviyyəsinə görə danışdırır. Çexov ziyalı dilinin hər bir ənvaindən istifadə edərkən başqa-başqa sənətkarın, tacirin, soldatın, rühəbanın, müjkin, cocuğun və qocanın da dilini bilir. Onun fikrincə, yazıçı hər bir peşenin lüğətini bilməlidir. Hərbi gəmi ləvazimatı və bəhriyyəyə aid kəlmələri “Toy” adlı vodevilində işlədir. O qədər də doğru qullanır ki, sanki həyatını illərlə dənizdə, matroslar arasında keçirmişdir. “Palina” adlı hekayəsində priqazçik lüğəti işlədir, mağazada satılan şeyləri böyük məharətlə təsvir edir. Keşiş ilə feldşerin dili “Xirurqiya” adlı hekayəsində əks etmiş[dir]: keşiş müqəddəs kitablardan bəhs edir, feldşer isə bütün cərrahi alətləri sadalayır. Xalq dilinə gəldikdə, Çexov camaatın işlətdiyi kəlmələri eyni ilə qəbul edib yazmanın tərəfdarı deyil, qrammer qaydalarını nəzərdə tutur. Ancaq bəzən sözləri yerində işlətməmələrini qeyd edir. Çexov cocuq dilinin də xüsusiyyətlərini incədən-incəyə bilir. Bir qızcığaz xalası haqqında danışarkən: “O, çox gözəldir, bizim it kibi gözəldir”, – deyir. Cocuğun sevdiyi bir it ən yüksək gözəllik nümunəsi ola bilməzmi?

Çexov lətifçilikdə müvəffəq olmaq üçün danışığın idiomatizmindən istifadə edir: “Zəlzələ suyun təbəxxüründən olur”,

“Ağ səbətli Qafqaz knyazı açıq faytonda gedirdi”. Bir qız dostlarına yazır: “Biz sizinlə zəhlətökən bir yaxınlıqla yaşayacağız...”

Çexov daima danışığa qulaq verər və xoşladığı xalq kəlmə və müqayisələrini cib dəftərinə yazardı.

Çexovun əsas xassələrini L.Tolstoy böylə tərif edir: “Çexovu bədii yazıçı olaraq Turgenev, Dostayevski və ya bənim kimi əvvəlki yazıçılarla müqayisə etmək olmaz. İmpressionistlər kimi, Çexovun da özünəməxsüs şəkil və forması var. Baxırsan, sanki əlinə gələn boyaları yaxır və sanki bu boyaların bir-birilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq geri çəkilib baxdıqda qərribə bir intiba alınır. Qarşımızda parlaq və əmsalsız bir şəkil görürük”.

Çexovun impressionizmi onun işlətdiyi müqayisə və istiarelərdə görünür. Məsələn: “Qara bulud fortepiano şəklində olar”. “Bulud royala bənzəyir”. “Hiss tazə, ağ və yumşaq qara bənzəyir”...“Qız şərqi söylərkən bənə elə gəlirdi ki, yetişmiş, şirin və ətirli qovun yeyirəm”.

Çexovun mənzərə təsvirləri, boyaların zənginliyi əmsalsızdır. Günəş üfüqdə nizamsız bir halda toplanmış buludların arasına girərək “onları və göyü tox-qırmızı narınc, altun, bənövşə və kirli-pənbə kibi cürbəcür rənglərlə boyayır. Buludlardan biri rühəbana, biri balığa, bir ayrısı başı çalmalı türkə bənzəyir. Göyün üçdə bir hissəsini şüa qaplamış, kilsənin xaçında və ağalıq evin şişələrində parlayır, çayda və gölməçələrdə əks edir, ağaclar da titrəyir”.

Bu boyaları yadda saxlamaq üçün böyük bir hafizə lazım idi. Çexovda da bu vardır. Saxalin səyahətindən dönərkən tanışına yazır: “Hər şey incə təfsilatına qədər yadımdadır. Mütəqaid jandarma olan gəmi aşçısının gözlərinin ifadəsi belə xatırımdadır”. Odur ki, Çexovun sünbül sallamış vələmir “günəş qarışısında sədəf kibi parlayır”, – deməsi təbiidir.

Ruhi duyğular təsvir edərkən Çexov işlətdiyi sözləri ehtirasla doldurur. Məsələn, qəm və qüssəni böylə təsvir edir: “Sən özün şərqi bilmədiyin halda, şərqi söylənərkən, sən sevinə bilmədiyin halda, ətrafda arası kəsilməz sevinc səsləri eşidilərkən gecə bu çöl nə yalnız görünür! Ay da göydən baxır. O da tənhadır, imdi qışmı, yazmı, insanlar dirimi, ölümü – aya fərq etməz”...

Çexovun ədəbi göstərişləri çox maraqlıdır. “Təbiətin təsviri, – deyir, – hər şeydən əvvəl tablo kibi olmalı ki, oxucu oxuyub gözlərini yumsa, haman peyzajı təsəvvür etsin; toran, qurşun rəngi, gölməçə, rütubət, çinarların gümüşə çalması, bulutlu üfüq, sərcələr, uzaq çəmənlər kibi momentlər təsvir deyil, çünki bütün arzuma baxmayaraq, bunları sırası ilə təsəvvür etmə yerləşdirə bilməyirəm”. Qorkiyə yazdığı bir məktubda onun çox sifət işlətdiyindən şikayətlənir; “Adam, – deyir, otun üstündə oturdu” deyəndə hər şey aydın olur. Lakin: “Uca, dar sinəli, orta boylu, qızartdaq saqqallı bir adam yoldan keçənlər tərəfindən tapdalanmış otun üzərində sakitcə, ürkerək ətrafa baxa-baxa oturdu”, – dedikdə bu o saat beyində yerləşməyir. Halbuki bədii ədəbiyyat bir saniyədə yerləşməlidir”.

Çexov sənəti cümlə quruluşunda görür. Cümlənin ahəngi, lüzumsuz sözlərin qullanması, təkrarlar, yan-yana duran sözlərin qulağı oxşamaması... Çexovu çox məşğul edir. O, deyirdi: “Hekayəni beş-altı günə yazmalı və qurtarıncaya qədər onun üzərində düşünməli[siniz], yoxsa heç bir vaxt cümlə qurmağa alışmazsınız. Bir cümlə kağıza köçürülmədən əvvəl iki gün beyində yatıb, fikirləşilməlidir”. Ahəngdar olmayan, köhnəlməmiş və əyalət sözlərinə qarşı Çexov nifrət bəslərdi.

Çexovun əl yazıları onun zəhmətə qatlanmasını, hər sözün üzərində işləməsini aydınca göstərir.

Ədibi tədqiq edərkən o, sevimli bir sənət əşiqi kibi qarşımızda canlanır və örnək olaraq bizi də özü kibi usta olmağa çağırır.

Y.

TƏKRAR-TƏKRAR

Tarixi aprel qərarının üçüncü il dönümü... yazıçıya verilən böyük hüquq, geniş yaradıcılıq imkanı. Hüquq vəzifə ilə qarşılanar. Yeni həyatda, yeni quruluşda üzərimizdə məsul vəzifə olduğunu bir an, bir dəqiqə unutmırıq. Bu ildönümlərini təkrar-təkrar bayram edəcəyik və əsrimizə layiq əsərlər yaratmaqla vəzifəmizi təkrar-təkrar yerinə yetirəcəyik. İşin əməli cəhətinə gəldikdə, deməliyəm ki, ədəbi konkursa bir əsər ver-

dim. Bir ildən bəri yazacağım "Tərtər" adlı roman haqqında material toplayır və texniki məlumatımı artırırım. Payızda Tərtərə gəlib, işlərlə bilavasitə tanış olub, romanı yazmağa başlayacağam. İki-üç ildən bəri teatro texnikasını öyrənir və klassik dramaturqların əsərlərini oxuyuram. Şura gənclərinin həyatını göstərən bir pyes üçün liberetto hazırlamışam. Bir il sonra teatromuza verə biləcəm, zənnindəyəm.

Yusif Vəzir

XALQ ƏDƏBİYYATININ TƏHLİLİ

I. Vəsfı-hal

Xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq hər çərşənbə axşamı vəsfı-hal salmaq kibi bir adət vardı. Qadın və qızlar toplanar, bir badya su qoyar və hərədən bir nişan alıb suya salardılar. Badya başında oturan qadın təsadüfən əlinə keçən nişanı sudan çıxarıb bir vəsfı-hal söyləyər, bu qayda ilə fala baxardılar. Deməli, nişan verənin ürəyində bir niyyəti olar və niyyətinin baş verəcəyini və ya verməyəcəyini söylənən vəsfı-haldan duyardı.

Vəsfı-hal adəti ruslarda da var. Afanasyev "Poetiçeskie vozzreniya slavyan na prirodu" adlı əsərində bu adəti böylə təsvir edir: "Bir qab çəşmə suyu gətirirlər, içinə bir parça çörək, bir çimdik duz, kömür və bir az kül töküb, qabı ağ örtü ilə örtürlər. Sonra qısa olaraq gələcəyi xəbər verən mahnılar oxuyurlar. Oxuduqdan sonra suya salınmış metalik şeylərdən ilk ələ gələninı çıxarırlar. Şey sahibi mahnının sözlərini qədərlemiş hökm kibi qəbul edər" (C.II, səhifə 194). Ruslar bu mahnılara "podolyudnie pesni" deyirlər.

Məsələ ilə məşğul olmuş alimlər fal açma adətini ikiyə ayırırlar: biri sırf fal açma (kleromantiya), ikincisi su ilə falabaxma (hidromantiya). Bu adətlərin bəsit şəklinə ibtidai xalqlar arasında rast gəlirik, mürekkəb şəkli isə qədim Yunanıstanda və Bizansda olmuş[dur].

Bizim vəsfı-hal da hidromantiya qismindən olaraq, Azərbaycanın bəzi nöqtələrində icra olunur. Badya başında söylə-

nilən mahnıya gəldikdə, bu adi üzrə bayatı deyə tanıdığımız dörd misralı xalq şeridir. Halbuki bayatı, ağı və vəsfi-halın bir-birinə bənzəyişi zahiridir. Ağı daima kədərli olan kibi, vəsfi-hal da ümid verən, neşə doğuran və mətanət bağışlayandır. Bunlar bir-birindən yalnız məzmunca ayrılır. Quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmaz: üçü də dörd misralıdır, üçündə də birinci iki misradakı fikir son iki misradakı məqsədi qüvvətləndirmək üçündür. Buna “paralelizm” deyilir.

Vəsfi-halların bəzilərində ən qədim etiqad və fəlsəfə izlərinə rast gəlirik. Bunların izahı üçün Yaxın Şərqi və bilxassə İranda ən qədim dövrünü öyrənmək icab edir. Fikrimizi izah etmək üçün bir vəsfi-hal alalım:

Ağ at gəlir yenişdən,
Sinəbəndi gümüşdən
Bizə də nəşib olsun
Heybədəki yemişdən.

Zahirən baxdıqda birinci sətirlərlə sonuncu iki misra arasında heç bir rabitə və əlaqə görünməyir. Halbuki burada üzvü bir rabitə var: birinci misralardakı fikir həsrətində bulunan arzunu qüvvətləndirir və ümid verir. Burada işlənən ayrı-ayrı sözlərin belə böyük bir tarixi var. Məsələn, *at*. At qədim İranda qüdsiyyət daşıyan bir heyvan sayılırdı. Atın hətta padşah seçkisində də böyük rolu vardı. Yunan müvərrixi Herodotun rəvayətinə görə, farslardan yeddi zadəgan nəslə maqlarla mübarizə edib, onları devirdikdən sonra yeddi üsyançı İran xətinə namizəd oldu. Dara da bunların arasında imiş. İran adətincə, bunlar ata minib, günəş doğmadan şəhərdən kənara çıxmalı idilər, günəşin ilk şüası gözə çarpar-çarpmaz kimin atı kişnəsəmiş, o padşah sayılmış. Daranın atı kişnədiyi üçün onu xəttə oturtmuşlar.

Bu bir əfsanə də olsa, onda bir həqiqət var. Bu gün bizdə belə yuxuda at görülsə, onu murada çatmaq sayırlar. Bu gün belə bəziləri qapısına, ya dükanın kandarına bir at nalı çalmaqla arzusuna çatmaq istəyir. İran tarixində rast gəldiyimiz adların çoxunda əsb (at) sözü var. Məsələn: Gişdasb, Damaşb, Camasb, Ardızasb, Farnasb, Ariasb və i.a. Sahilində

yaşadığımız dənizin adında da “asb” sözü var, bunlarda yaşayan “Qasb” xalqının adıyla adlanmış. “Qafqaz” kəlməsində də eyni söz var: əsl “Qafqasb” olmalıdır (“Qasb dağı” deməkdir...)

Vəsfı-halda murad və arzu mənasında işlədılən “at” kəlməsinə bir “ağ” sifəti də qoşulmuşdur. Ağ xalq arasında xoşbəxtliyə işarədir. “Ağ günlü” xoşbəxtə deyərler. Vəsfı-haldakı “gümüş sinəbənd” də mənasız deyildir: xalq arasında bütün parlaq şeylər, gümüş, su, od, şam, nur – xoşbəxtliyə və parlaq gələcəyə aiddir.

Vəsfı-halda ifadə olunan əsl arzu məcazi olaraq, “heybədəki yemişdən” ibarətdir. Xalq şeri müəllifi bu arzunu bir sıra səadət rumuzları ilə əhatə etmişdir.

İkinci bir vəsfı-hal alalım:

Güzgünü atdım bayıra,
Şoqi şəfəqi çayıra.
Yığılın, qohum-qardaş,
İşimiz dönüb xeyirə.

Yenə paralelizm: Güzgünün şəfəqi çayı nurlandıran kibi işlər də xeyrə dönür. Güzgü xoşbəxtlik rumuzudur. Gəlin köçürüldükdə, ya xonça aparanda həmişə ön tərəfdə güzgü aparılır ki, bu da gəlinin xoşbəxt olmasını arzulamaqdır.

İslamiyyət dövründə meydana çıxmış vəsfı-hallarda, təbiidir ki, Zərdüşť fikirlərilə bərabər, müsəlman etiqađları da ifadə olunur. Ancaq vəsfı-halların xüsusiyyətini təşkil edən nikbinlik, ümid və səadət rumuzları yenə əsas olaraq qalır:

Bu məscidi mən yaptım,
Darvazasın gən yaptım.
Şax atdı budaq atdı,
Kölgəsində mən yatdım.

*

Göydə bir quzu gördüm,
Tükün qırmızı gördüm.
Açdım cənnət qapısını,
Sevdiyim qızı gördüm.

*
Ağlama, naçar ağlama,
Əlində haçar ağlama.
Qapını bağlayan Allah
Bir gün açar, ağlama.

*
Məscidin ocağında,
Şam yanar bucağında.
Allah muradın versin,
Ağ oğlan qucağında.

*
Qapıdan biri gəldi,
Gözümün nuru gəldi.
Bu arxı kim arıtdı,
Su belə duru gəldi.

*
Oturmuşdum səkidə,
Ürəyim səksəkidə.
Üç qızıl alma gəldi
Bir gümüş nəlbəkidə.¹

XALQ ƏDƏBİYYATININ TƏHLİLİ

II. Ağı

Ölüyə ağı deyib ağlamaq xalqlar tarixində ən qədim zamandan bəri davam edib gələn bir adətdir. Bir çox xalq arasında ağıya cürbəcür oyunlar və rəqslər də əlavə olunarmış. Misir barelyeflərində (qabartma) əli qısa ağaclı rəqqaslar təsvir olunmuş, bunlar ağı ayinində iştirak edərmişlər. Qədim Roma qəbirlərindən maskalar və üzərində səhnə oyunları çəkil-

¹ Yaxud da: Göydən bir alma düşdü
Qızılı nəlbəkidə.

miş vazlar tapılır. Bunlar ağıya tamaşa şəkli verildiyini göstərir. Herodotun rəvayətinə görə, qədim Misirdə adlı-sanlı bir adam öləndə evin bütün qadınları başlarına örtü salıb döşlərini açarmışlar, bellərinə xüsusi bir kəmər bağlar və əqrəbaları ilə bərabər şəhəri dolaşır, döşlərinə vurarmışlar. Bir tərəfdən də kişilər bu hərəkəti yapar, sonra meyiti balzame edilən yerə apararmışlar.

“İliada”nın təsvirinə görə, Hektorun meyitinin üzərində xanəndələr ağı deyir, qadınlar ağlaşır. Axill öldükdə doqquz sənət pərisi növbə ilə ağı deyir, ağlaşırlarmış. Qədim ermənilərdə *dster şgo* (ağı qızları) deyilən bir dəstə ağıçı *mer oqhbost* (ağı anası) ilə bərabər, cürbəcür alətlərdə çalaraq, ağı deyir, oynayır, bir-birinin avucuna vurmuşlar. Və hər yerdə olduğu kimi, burada da ölünün yalnız hünərlərindən, fəzilət və gözəlliyindən bəhs edərmişlər.

Qədim türklərdə *sağuçular* (ağıçılar) meyit yanında *qobuz* adlı alət çalaraq onun haqqında oxuyarmış. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Birg* adlı birisinin ölümü böylə təsvir olunur: “Birgin babasına, atasına xəbər oldu, ağ evin eşiyyində şivən qopdu, qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atın quyruğunu kəsdilər, 40-50 yigid qara geyib göy sarındılar. Qazan bəyə gəldilər, sarıqları yerə urdular, Birgi deyiv çox ağladılar. Qazanın əlin öpdülər: “Sən sağ ol, Birg öldü”, – dedilər. Qazan bu xəbəri eşitdi, dəsmalını əlinə alıb, ökür-ökür ağladı, divanda zarlıq qıldı, hər anda bəglər ağlaşdılar. Qazan vardı odasına girdi. Yeddi gün divana çıxmadı, ağladı oturdu”.

Akademik Veselovskinin məlumatına görə, Atillanın dəfn mərasimi böylə olmuş[dur]: “Düşərgədə təpə başında meyitini ipək çadır altına qoydular. Hun suvarilərinin ən gözəlini seçdilər, təpəni dolanaraq gözəl ağılarla Atillanı mədh etməyə başladılar: “Hunların şəhir padşahı, qoçaq millətlər hökmdarı Mundzuq oğlu Atilla görünməmiş qüvvət ilə iskit və german ölkələrinə şəxsən malik idi. Şəhərləri istila etdikdə iki Roma imperatorluğunu da qorxutdu. Lakin qarət edilməmək üçün ricalərə tənəzzülən ilbəil tövci verilməsinə razı oldu. Bu müvəffəqiyyətləri əldə edərkən, düşmən yarasından deyil, özünün-

---

* Beyrək (red.)

külərin xəyanətindən də yox, şad, xəstə olmayaraq və şənlik içində öldü. İntiqam yeri olmayan bu vəqəni kim süquti-həyat edd edə bilər?”

Sonra ziyafət verib, keyf çəkirlər. Bu ağların ən xarakterik cəhəti odur ki, ölünün bütün qüsurlarını buraxıb, onu yüksək bir sima, mərhəmətli bir şəxs kimi təsvir edirlər. Bu hər yerdə gözə çarpır. Həbəş ağsı da eyni şəkildədir. Balay adlı birisinə həsr olunmuş bir ağını alalım: “Balay, qatırına minib, pəhlivanlarınla səfərə çıxdın. Qatırın ağ idi, qılınc, qalxan və çaxmaqlı tüfənginlə Allahın oğlu qədər gözəl idin. Balayın dişləri süd kibi ağ idi. Sənin gözəl üzünə bütün qəbilə valeh idi, sənin qılıncın sadə nəfərlər deyil, sərkərdələr arardı. Bəs səni vuruşmada yoldaşların nə üçün mühafizə etmədilər?”

Sən ölənin günü yoldaşın Leymaş yoxmu idi?”

Balay, düşmən ilə heç vədə barışmayacaqsan, çünki ağac altında öldürülmüşsən. Balay, adını tez-tez çəkdiyimdən darılma: səni daşın yanında öldürmüşlər. Heç olmazsa, səni güllə, ya qılınc ilə öldürsəydilər, halbuki iti boğan kibi, gəbərtmişlər. Söylə görək səni öldürəndə dostun Səmaala yanında yoxmu idi? Balay, Balay, sənin ölümündən ananın xəbəri yoxdur. Oylə zənn edir ki, indicə ağ qatırın üstündə çapa-çapa gələcəksən.

Sənin qəhrəman ayaqlarından qopan tozu anan gözəlcə təsəvvür edir. Qaldu oğlu Balay getdi, əvəzində dağılmış barıt qabı (dəbbə) gəldi!.. İndi sən daş altda yataraq bir daha tərpənməyəcəksən... Balay, Balay, ananın təkə oğlu öldürülmüş!

Üç yüz atıcı gözləyirdi, səni qavradılar. Güllələr səni dəlirdi, tütü boğurdu. Əynində qırmızı köynəyin, altında ağ qatırın vardı. Köynəyini qurşun yıldırmı dəldi, ölümün Yuhəna padşahı çox kədərləndirdi.

(Anasına). Düşmənlər oğlunu öldürdülər! Sən min topa qarşı, biz min süvariye qarşı vuruşduq... Bu vəqə yuxuya bənzəyir.

Ulu Tanrı, müdafiəyə hazırlanmadan əvvəl düşmənlərə qələbə çal! Qoy, bütün yer və gög onlara qarşı dəmir kibi sərt olsun!”

Bu h b ş ađısında  n k d rli yer Balayın ađac altında  ld r lm sidir. Balay a ıq d y şd , c sur d şm n t r find n  ld r ls ydi, ş bh siz ki, ađı ını bu q d r yandırmazdı. Lakin axırda ađı ı t s lli yeri tapır: “S n min topa qarşı, biz min s variyə qarşı vuruşduq...” – deyir.

 l n  igid kibi g st rm k bizim ađılarda da var. B z n  n qorxaq bir adamı bel  p hlivan kibi t svir edirl r. M s l n: “A ılmayan t f ngin, sivrilm y n x nc rin  z canına qurban. Ay kibi dođdun, g n kibi batdın, min nd  at bađrı yardın, saydıđına salam verdin, saymadıđına yan verdin, d şm nin  dirs k g st rdin, q nimin  qan uddurdun. Altıyın b d vi atına,  iyiniyin s z n t f ngin , t rkiyin dolu xurcusuna, ađziyin k s rli s z n  anan qurban!”

Bu ađı bařlanđıcdır.  ox v qt ađı bayatı ř klind  olur; il riki m qal mizd  dediyimiz kibi, f r  yalnız m zmunundadır. Ađıdaki k d r olduqca h ssasdır, b z n g z l t şbehler v  m cazi m nalarla ifad  olunur. N mun   c n bir ne əsini buraya k  r lim:

Bu dađlar, ulu dađlar,
 eřm li, sulu dađlar.
Burda bir q rib  lm ş,
G y kiřn r, bulud ađlar.

***

Atdılar atdı m ni,
Bir tula dutdu m ni.
Bir pakın, bir napakın
Naləsi dutdu m ni.

***

Ađlaram ađlar kimi,
D rdim var dađlar kimi.
X z l ollam, t k ll m,
Virana bađlar kimi.

***

Bařıma k ll r m nim,
G z m  mill r m nim.

Necə keçər əhvalım
Bu uzun illər mənim.

***

Can qardaş, canım qardaş,
Ağrayır canım, qardaş.
Baş qoyum dizin üstə,
Qoy çıxsın canım, qardaş.

***

Dağlara saldım əkin,
Aldılar əlimdəkin.
Heç kafir, heç müsəlman
Olmasın mənim təkin.

***

Sən məni ağlar qoydun,
Sinəmi dağlar qoydun.
Yıxdın atam evini,
Qapısın bağlar qoydun.

***

Əzizim, bəla budur,
Dərd budur, bəla budur.
Bəla çəkməyən başım,
Çək indi, bəla budur.

***

Mən öldüm, anam qaldı,
Oduma yanan qaldı.
Nə dünyada gün gördüm,
Nə bir nişanəm qaldı.

***

Elədimi, gül ağlar,
Bülbül ağlar, gül ağlar.
Oğlu ölən analar
Başa tökər kül ağlar.

Çəmənzəminli

İQTİBAS, TƏQLİD VƏ TƏSİR

Bizdə bir ədəbi əsər təhlil edildikdə, nədənsə, gənc tənqidçilərimiz əsərin texnikasından və əsərə olan təsirdən bəhs etməyirlər. Halbuki bunlar əsərin ən canlı əyarıdır. Bunları nəzərə almamaq əsəri ətraflı qavramamaq və onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini lazımınca təyin etməmək deməkdir. Hər bir şair və ədib ilk ədəbi addımlarında təsire düşər. Bu təsir ya dərin, ya səthi olar, ya uzun müddət davam edər, ya öteri olaraq görsənib, qaib olar. Bu hallar yazıçının qüvvət və iqtidarından asılıdır. Puşkin və Lermontov kibi böyük rus şairləri Bayronun təsirinə düşmüşdülər. Puşkin bayronizmdən özünü qurtara bilib, azad yola çıxdı və tamamilə müstəqil bir ədəbi mövqe qazandı. Lermontov isə bu təsirdən qurtara bilmədi. Deməli, yazıçının qüvvəti onun təsire düşüb-düşməməsi, sərbəst cığır açması və yeni bir məktəb təşkil etməsi ilə ölçülür. Aləmşümül klassikləri yüksəklərə çıxarıb bütün dünyaya sevdiren onların yüksək texnikası, bədii mündərəcələri və müstəqil yol ilə getdikləri olmuşdur. Bəzən klassiklər də köhnə mövzulardan istifadə edirlər. Firdovsi İranda ağızdan-ağıza keçən əfsanələri toplayıb “Şahnamə” yazır; Şekspir, L.Tolstoyun dediyi kibi, İtaliyada və başqa yerlərdə dolaşan mövzuları alaraq ölməz dramalar yaradır; Gete xalq masallarından “Faust”u vücuda gətirir... Bizim klassiklərimizdə də bu hal görünür. Füzulidən əvvəl “Leyli və Məcnun”u Nizami yazmışdır. Ondan da əvvəl bu rəvayət xalq arasında məşhur idi.

Mövzu almaq şərt deyil. O mövzunu dahi bir sənətkarlıqla yenidən qurmaq məsələni həll edir və bu mövzuya təkrar dönmək cəsarəti artıq görünməyir.

Mövzu almanın ən bayağı şəkli iqtibasdır. Əli bəy Hüseyinzadə “Əbdi qılafı məhfəzə”sini Çexovun “Qılafı adam”ından almışdır. Cəlil Məmmədquluzadə “Qurbanəli bəy”i Qoqolun “Kolyaska”sından iqtibas etmişdir... Əlibəy və Məmmədquluzadə iqtibas etdikləri əsəri Şərq həyatına uydursalar belə, ədəbi qiyməti qalmayır.

Bəzən yazıçı hadisəni, bəzən də ayrıca tipi iqtibas edir. Lermontov “Maskarad”ın hadisəsini Şekspirin “Otello”sundan alır. Ərəb əvəzinə qısqanc bir rus verir və intriqa vasitəsi olan

dəsmalı bazubəndlə əvəz edir. Əsərin sonunda qadın öldürülür və əri də həqiqəti bilib peşiman olur, özünü öldürür. Bu əsəri Lermontov iyirmi yaşında olanda yazmış, ilk təcrübələrindən olduğu üçün təsirə qapıldığı təbiidir. Qriboyedov “Ağıldan kədər”^{*} adlı məşhur əsərinin qəhrəmanı Çatskini Molyerin “Mizantrop”undan almışdır. “Mizantrop”dakı Alsest Çatskinin eynidir. Alsest cəmiyyətdə kök salan riya, ikiüzlülük kimi sifətlərə qarşı qiyam edir. Hər kəsin qüsurlarını üzünə söyləyir, yoldaşı Filinti və məşuqəsi Lilmənani şiddətlə tənqid edir, nəzakətlə qarşılanan bir şairin eyiblərini açaraq, istedadsızlığını meydana çıxarır. Çatski də böylə bir tipdir. Moskva cəmiyyətini tənqid topuna tutur.

Bu iki tipin ikisi də həyatlıqdan daha çox mücərrəddir. Kəşgin danışiq və inkardan başqa, bir iş görməyirlər. İnsan bunların müsbət və faydalı olmaqlarından belə şübhə edir.

Qriboyedov baş tipi iqtibas etsə belə, əsərin qiymətini azaltmayı: yüz il əvvəlki rus cəmiyyətini, onun qüsurlarını və oradakı təzadları ustadcasına təsvir etmişdir.

Yaradıcılıq tarixində bir təsadüflük də var. XVII əsrin əvvəlində ingilis yazıçısı Ben Çens “Kimyagər” adlı bir pyes yazmışdır. Lakin bu kimyagərlə Mirzə Fətəlinin kimyagəri arasında heç bir əlaqə yoxdur. Molyer “Xəsis” komediyası yazmışdır Mirzə Fətəlinin də “Mərđi-xəsis”i var. Zənnimcə, bunların da bir-biri ilə əlaqəsi yoxdur. Kimyagərlik bir zaman Qərbdə mod olduğu kimi, Şərqdə də olmuş, yazıçı onun yanından qeyd etmədən keçə bilməmişdir. Molyerin zamanında Fransada tüccari kapital inkişaf etmədə idi, bu dövr bizdə də Mirzə Fətəlinin vaxtına təsadüf edir. Kapitalın uyuşması meydana bir sıra xəsislər atır. Molyerin xəsisini ilə Mirzə Fətəli xəsisinin ümumi xassələri var, ikisi də pul toplayır, yeməyir, yedirtməyir, acgözlülük yolunda əzab çəkir. Lakin Molyerin Harpaqonu tam bir fransız, Hacı Qara da tam bir türk olaraq qalır. Harpaqon Hacı Qaraya nisbətən bir az “geniş gərdəli” xəsisdir: qapısında neçə nöker və qulluqçusu, arabaçısı var, lakin onlar da Hacı Qaranın nökeri kimi ac və cır-cındır içində saxlanılır.

---

^{*} “Ağıldan bəla” (red.)

Cəlil Məmədquluzadənin “Ölülər”i ilə Meterlinqin “Müqəddəs Antuanın möcüzəsi” adlı pyesi arasındakı yaxınlıq da təsadüfi olmalıdır. Çünki Məmmədquluzadənin Meterlinqlə aşna olmasına inana bilmərəm. “Müqəddəs Antuanın möcüzəsi” “ölü diriltmədən” ibarətdir. Qarımış bir qız ölür və bütün sərvətini yaxın əqrəbalarına tərk edir. Xidmətçi qız Virjini belə unudulmayır; vəsiyyətnaməyə görə, ona da 3300 frank ayrılır. Meyit dəfn olunmadan əvvəl baş varis Qustav böyük bir ziyafət verir. Yeyib, içib, kef etdikləri zaman qapıya bir sərsəri gəlir, özünü müqəddəs Antuan adlandırır, dindar Virjini vasitəsilə içəri girir. “Ölünü diriltməyə gəlmişəm”, – dedikdə birinci təşvişə düşən Virjini olur: “Bəs mənim 3300 frankım?” – deyə düşünür. Xanımını sevirse də, dirilsə pulları geri alar deyə qorxur.

“Ölülər” də bir az buna bənzəyir. Şeyx Nəsrullah ölüləri “diriltmək” istədikdə kərbəlayılar və hacılar təşvişə düşüb, bəziləri ölülərin dirilməsini istəməyirlər. Çünki onlar dirilsə, çoxlarının faydasına toxunular.

Müqəddəs Antuan möcüzəsilə Şeyx Nəsrullah möcüzəsinin bir-birinə bənzəməsi təsadüfidir, zənnindəyəm, “Ölülər”də daha doğrusu Qoqol və Ostrovskinin təsiri var, bu mühəqqəqdirdir. Hər şeydən əvvəl “Ölülər” “Revizor”u andırır. Xlestakovu şəhərdə həqiqi müfəttiş zənn edərək hər kəs onun önündə baş əyir, şəhər hakimi onu evinə qonaq gətirir, qadını və qızı ondan iltifatlarını əsirgəməyirlər. Xlestakov və nökrəri yeyib-içib bir çox rüşvət aldıqdan sonra məsələnin həqiqi tərəfi meydana çıxır. Xlestakov qaçır. Şeyx Nəsrullah da min bir fırlıdaq çevirib, qızlarla keyf çəkdikdən sonra yox olur.

Kefli İsgəndərə gəldikdə, buna bənzər tipə Ostrovskinin “Fəqirlik eyib deyil” adlı komediyasında rast gəlirik. Lyubim Karpıç Tortsov adlı bu tip atadan qalmış pulları Moskvada keyfə qoyub, axırda əyyaş və sərsəri olub küçələrə düşür. Zəngin qardaşına müraciət edirsə də, qardaşı onu rədd edir. Buna baxmayaraq, qardaşının evinə gedir. Orada vaxtilə onu keyf yerlərinə çəkən və pulunun da bir hissəsini borc alıb verməyən fabrikant Qorşunova rast gəlir. Qardaşı gənc qızını qoca Qorşunova ərə vermək istəyirmiş, qız da razı deyil, pırkeşik Mityanı sevir. Lyubim Karpıç məsələni anlayır və sərzə-

nişə başlayır. Qorşunov keyf çəkdiqləri zamanı deyil, Lyubimin dilənmesini qeyd edərək ona bir manat təklif edir. Lyubim: “Köhnə borcunu, bir də qardaşım qızının əvəzində bir milyon üç yüz min ver!” – deyir. Qardaşı gəlib çıxır və Lyubimi evindən qovur. Lyubim deyir: “Qardaş, toxta, qovma! Elə bilirsən, Lyubim bura məzəlik eyləməyə gəlmiş? Elə bilirsən, Lyubim keflidir? Mən sizə tapmaca söyləməyə gəldim” (*Qorşunova müraciət edərək*) “Eşşəyin qulaqları nə üçün uzundur? Di cavab ver görüm!”

Lyubimin tapmacasını tapa bilməyirlər, özü açır:

“Qulaqlarının uzunluğu onun eşşək olduğunu bildirmək üçündür (Qardaşına) bu da sənə məsələ: qızını kimə verir-sən?”.

Lyubim Tortsovun kefli İsgəndər kibi uzun qəhqəhələrlə qarışıq lətifələri davam edir. Bütün qüsurları açır, uyğunsuz işlərə qarşı küfrlər yağdırır. Nəhayət, qızın qoca fabrikanta deyil, gənc pirkeşiyə verilməsinə müvəffəq olur. Nazlını da atası Şeyxə vermək istəyir, İsgəndər razı olmayır...

Təsir ədəbiyyatda ən təbii bir şeydir. Bütün xalqlar bir-birinə ədəbi təsir yapmışdır. Lakin daima təsirdə qalan ədəbiyyat yüksəlməyib, əhəmiyyətini itirmişdir. Yalnız müstəqil ədəbiyyat inkişaf edərək dünya xəzinəsində özünə mövqə qazana bilmişdir. Başqa həyatın məhsulu olan bir ədəbiyyatı təqlid edərək, onun əsiri olmaq heç bir zaman təsvib edilməmiş[dir]. Hələ iki min il əvvəl Roma şairi Horasius təqlidçilər haqqında demiş[dir]: “O imitatores servum pesus” (Ey təqlidçilər, qul sürüsü!).

Bu həqiqət həmişə baqidir.

Yusif Vəzir

ÖLKƏŞÜNASLIQ

Ölkəşünaslıq bu gün şura idarəsi tərəfindən əhəmiyyət verilən məsələlərdən biridir. İttihadda yaşayan bütün millətlərin birer-birər həyat və tarixi öyrənilir, hər yerdə tədqiq və tətəbbö cəmiyyətləri təsis olunub, ölkəşünas məcmuələri nəşr olunur.

Rus alimlərinin səyləri sayəsində həfriyyat yapılır, bilmədiyimiz zamanların abidələri meydana çıxır və ilax. və ilax. Böyləcə axır vaxtlar meydana bir çox əsərlər çıxdı. Lakin ölkəşünaslıq imdiyə qədər son sözünü söyləmədi və axtarışı sahəsindən çıxıb, müəyyən və qəti hökmlər verməyə hələ çox zamanlar var. Məsələlərin qaranlıq nöqtələrini işıqlandırmaq üçün məhəlli alimlərə çox ehtiyac görünür; xalqın dil, adət, ayin və etiqadlarını lazımcına bilməyənlərin tədqiqi təbiidir ki, səthi və yarımçıq olur. Mərkəzdən gələn alimlərin əsərləri bilaistisna qüsurdan xali deyil. Çünki xalqın içində böyüməyən, onun yaşayışına ətraflı aşına olmayan bir alim bütün məlumatına rəğmənlə xalqın hazırını və keçmişini lazımcına qavraya bilmir.

Azərbaycanda da eyni halı görürük. Məmləkətimiz öyrənilir, lakin əsl azəri alimlərinin hələ yetişməməsi elmi surətdə tədqiq və tətəbbüdə iştirak edə bilməməsi ölkəşünaslıqda bir boşluq doğurur. Məmləkətimizdə tədqiqlərilə xidmət edən rus alimləri bu qüsuru etiraf edirlər. Odur ki, türk gənclərindən elm adamları yetişdirməyə var qüvvələri ilə çalışırlar. Bu gün, az da olsa, elm sahəsində ümidbəxş gənclərimiz var və məhəlli xüsusiyyətlərə incədən-incəyə vaqif olduqları üçün iləridə bir çox qaranlıq nöqtələri işıqlandıracaqlarına əminik. İmdilik ölkəmiz haqqındakı bütün məlumatlar material olaraq mətbuat sütununa atılmalıdır. Bütün təsəvvürlər, nəzəriyyələr qarşı-qarşıya götürülüb, istinad etdikləri mənbələr göstərməlidir. Böylə olursa, həqiqət daha da əvvəl zühur edər və məmləkətimiz haqqındakı doğru məlumatı əldə etməyə müvəffəq olarıq.

Ölkəşünaslıqda tarixi kitabların və tarixi abidələrin tədqiqi kafi deyil. Tarixi təhqiq etmək üçün filoloji təhlil, xalq ədəbiyyatına, el adət və etiqadlarına müraciət etmək birinci məsələlərdən olmalıdır.¹

Bunları bilmədən Azərbaycan kibi çox qədim və qarışıq bir tarixə malik bir ölkəni öyrənmək mümkün deyil. Təsəvvürlərimizin doğru olduğu üçün bir kərə Azərbaycandakı coğrafi

¹ Şərq qadınlarının tarixi vəziyyətini tədqiq edərkən filoloji təhlil mənə gözlənilməz nəticələr verdi; sözün bir tarix yuvası olduğu meydana çıxdı (Mənim "Şərq qadınlarının vəziyyəti" adlı əsərimə müraciət. Təb üçün hazırdır) – Y.V.Ç.

təbirlərə diqqət etməlidir: *Azərbaycan, Muğan, Aran, Lənkəran, Mərdəkan, Abşoran, Belağan, Nargan, Türkan* kibi sözlərin "an" və "gan" ilə qurtarması pəhləvi və farsın cəmini göstərir. Arilərin Azərbaycanda böyük rol oynamış olmalarını kitablar və qədim abidələr göstərməsə belə, bunu biz bugünkü coğrafi təbirlərin təhlili ilə də bilirik; hər bir təbir başlı-başına bir tarixdir. Mağların midiyalılar ilə ittifaqda olduğunu Herodot yazır, lakin mağların yaşadığı toprağı nişan vermir. Halbuki "mağ"ın cəmi "Mağan" – "Muğan" olduğunu nəzərə aldıqda bunların Şimal Azərbaycanda yaşadığı meydana çıxır.

Qədim yunan müvərrixləri "mərd" adlı bir millətin Qaspi dənizinin Qafqasiya sahilində yaşadığını yazırlar. *Mərdəgan* "mərd"ın cəmi olduğunu bildikdə, Mərdəkan qədim mərdlərin vətəni olduğu aşkar olur. *Nar* ərəbcə "od" deməkdir. Farslar ərəb sözünü cəmləşdirib, *Nargan* şəklində işlətməşlər (Bizlərdə zətən böylə farslaşmış və ərəbləşmiş cəmlərə tez-tez təsadüf olunur: *el-elat; bağ-bağat; qız-qızan-qıtan; mağ-mamağ-mamağan* və ilax. və ilax.). Narganın¹ vulkanik bir cəzirə olmaq ehtimalı var və bu ehtimalı tarixi həqiqətə yaxınlaşdırən bir də ərəb müvərrixi Məsudinın şəhadətini bilirik: Məsudi Bakının qarşısında yanar dağlı cəzirələrdən bəhs eləyir və atəşin gecə uzaqlardan görünməsini söyləyir.

Coğrafi təbirlərimizdə gözə çarpan başqa bir nöqtəyə də təsadüf edirik – bu da bəzi şəhərlərimizin *Ord* sözü ilə başlanmasıdır: Ərdəbil, Ordubad, Ərdəhan kibi. *Ərd* Avestanın "Aşa" sözündən gəlir: "doğruluq, təmizlik və paklıq" mənasındadır.² "Aşa Vahista" (Acha Vahista) zərdüştlərdə od pərisidir, mənası "ən doğru və sadıq" deməkdir. Pəhləvi dilində "Arta vaşhita" və farsidə "Ordubehişt" olmuş ki, Şərq şairləri mənasını bilmədən işlədirlər.³

Tədqiqlərimiz əsasında irqi rəqəmlərin də bizə yol göstər-

¹ Nargan Bakının qarşısındakı cəzirənin adıdır (Y.V.Ç.)

² Professor Harlenin "Avesta"ya yazdığı müqəddiməyə baxmalı (Y.V.Ç.)

³ "Ord"un mənasını bir çox Şərq alimlərindən soruşdum, bilmədilər (Y.V.Ç.)

diklərini nağıllarımız haqqındakı məqaləmdə qeyd etmişdim. Bu üsul təməmilə yenidir və məndən əvvəl tətbiq edilməsini bilmirəm. Rəqəm haqqında ayrıca yazacağımdan burada bəhsə lüzum görmədim. Suraqxanə atəşgədəsini tədqiq edərkən rəqəm üsulunun mənə yeni ehtimallar öyrətdiyini də ayrıca qeyd edəcəyəm.

Azəri adət və ayinlərinin və xalq ədəbiyyatının keçmiş tariximiz ilə sıxı əlaqədə olduğunu "Azəri nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi" və "Azərbaycanda zərdüşti adətləri" ünvanlı məqalələrimdə göstərmişdim. Lakin adətlərimizin ancaq bir hissəsindən bəhs etmişdim; uzun izaha möhtac olanlarını başqa zamanə tərək etdim. Məsələn, qapıya at nalı çalmaq, həna qoymaq adəti, hənanın xalqca qüdsiyyəti kibi mühüm və başlı-başına bir tarixə malik məsələlərin təfsilatlı izahı üçün gələcək məqalələrimə müraciət etməli. Ən əvvəl "Azərbaycan" ləfzi və onun ətrafında yürüdüln nəzəriyyədən bəhs etməliyik. Çünki əsl ipin ucu oradadır. Uc açıldıqdan sonra yerdə qalan məsələlərin həlli asanlaşır, zənnindəyəm.

TARİXİMİZ ƏTRAFINDA

Elmi müəssisələrimiz və tarix ilə məşğul olan ayrı-ayrı işçilərimiz tərəfindən Azərbaycanın keçmişinə dair material toplanır. Azərbaycan tarixinin meydana çıxmasına, kiçik də olsa, bir yardım etmək məqsədilə vaxtilə bu məsələyə dair topladığım məlumatı "İntilab və mədəniyyət" vasitəsilə nəşr etməyi qərara aldım.

"AZƏRBAYCAN" SÖZÜ

Ölkəmizin adı ərəb və fars müəlliflərində *Adərbadqan*, *Azərbaygan*, *Azərbican*, *Azərbaycan...* kibi kəlmələrlə ifadə olunur. Ərməni tarixçilərinin bir hissəsi (Mois Xoren, Elize Vartaped) "Adərbadqan", o biri hissəsi (Bizanslı Foustus, Farblı Lazar) "Azərbaycan" deyir.¹ Qədim Yunan və Roma coğrafi-

¹ Victor Langlois. Collection des Historien anciens et modernes de L'Armenie, Paris, 1861, 1881.

yun və müvərrixləri ölkəmizi "Atropaten" adlandırırlar.

Bütün bu kəlmələrin bir kökdən alınıb başqa-başqa xalqlar tələffüzündə dəyişildiyi aydındır. Yunanilərin "Atropaten" dedikləri eyni mənənin qədim bir şəklidir. Çünki "azər" kəlməsinin pəhləvidə "adr" və "atur" və zində "atro" kibi qullanması bəllidir.¹ Buna baxmayaraq, "Azərbaycan" kəlməsinin mənşəi haqqında bir çox Avropa alim və müvərrixləri səhv edib və etmədədir. Vaxtilə Strabonun yapdığı bir xəta nədənsə imdiyə qədər bir çoxları tərəfindən tarixi həqiqət deyə qəbul olunur. Strabon Midiya məmləkətini ikiyə bölür: Böyük Midiya və Midiya Atropati. Böyük Midiyanın baş şəhəri Eqbaton (Həmədan), Atropatanınki isə yayda Qazaqa, qışda Vera imiş (Qazaqa erməni tarixçilərinin "Qandzaq", ərəblərin "Cəzə", "Cənzə" dedikləri Gəncə şəhəridir²). Bartold – "Историко-географический обзор Ирана" adlı əsərində nədənsə bu şəhəri Marağanın cənub-şərqində qeyd edir. Strabonun məlumatına görə, Makedoniyalı İsgəndər öldükdən sonra valilərindən Atropat adlı birisi şimal Midiyada istiqlalyyəət elan edib, təxtə əyləşmiş və dövlət təşkil etdiyi ölkə Atropatan adlanmışdır.

Strabonun bu fikrinə alman alimi Şpiqel,³ fransız professoru Huvar⁴ və ruslardan Bartold⁵ şərikdir.

Akademik Marr bu nəzəriyyəni rədd edərək deyir: "Azərbaycanın adı məsələsi tarixdən bəri deyil, tarixdən əvvələ aiddir... "Azərbaycan" etnik, yaxud coğrafi bir məfhumdur, eyni zamanda əvvəllərdən bəri xalq kütlələrinin irqi pərəstiş etməsi adıdır... Bizcə, burada nə padşahlara, nə də İran hökumdarlarına və onların dəstpərvədələrinə yer qalmayıdır.⁶

Fransız tarixçisi Sen Marten də Atropat nəzəriyyəsinə qəbul etməyir, "Azərbaycan" kəlməsinin cürbəcür şəkildə ifadə olunmasını qeyd edərək deyir: "Bu adların hamısı, eyni zamanda

¹ Darmesteter. Etudes İraniennes, Paris, 1883.

² Strabon, XI kitab.

³ Fr. Eran. Spiqel, Berlin, 1863.

⁴ Huvar. Le Parse antique et la civilisation iranienne, Paris, 1925.

⁵ Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903; Бартольд. Иран, Ташкент, 1926.

⁶ М.Я.Март. Краеведение, Ленинград, 1925.

qədim coğrafiyaçıların Atropaten dedikləri də, bu ölkədəki oda qarşı olan pərəstişdən iləri gəlmişdir. Zinddə *atro*, qədim farsda *azər*, ya *adər*, beşinci və altıncı əsr ermənicəsində *adər* və pəhləvicədə *atur* “od” deməkdir. Zind dilinə məxsus “Adərbad” ki, çevrilərək “Atropate” olmuş, zərdüştilər arasında çox məruf bir ad idi... Çox ehtimal ki, İsgəndərin valisindən çox əvvəl bu ölkənin adı Atropaten imiş.¹

Avropalıların Strabon nəzəriyyəsi Şərq müəlliflərinə bəlli deyil. Şərqdə “Azərbaycan”ı *Azər* kəlməsinə bağlı görürlər. Ərəb coğrafiyaçısı Yaqut Həməvi² “Möcmil-büldan”ında yazır: “Maqların dilində *azər* “od” deməkdir, *baygan* “saxlayan” mənasındadır. *Azərbaycan* “od keşikçisi”, ya “atəşxana” deməkdir. Bu ölkədə çox atəşgədə olduğu üçün bu fikir daha doğrudur”.

Məşhur müvərrix Təbəri və Türkiyə alimlərindən Şəmsəddin Sami də eyni fikirdədirlər.

Azərbaycan haqqında üçüncü bir nəzəriyyə də var. Bunu iləri sürənlər “Kitabi-təvarixil-ələm” müəllifi Əhməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Buxari və “Bürhani-qate”dir. Guya Uğuz xan Şirvan, Aran və Muğanı aldıqdan sonra Ocan səhrasına gəlir, hər bir əsgərinə bir ətək topraq gətirməsini əmr edir. İlk ətəyini topraqla dolduran da özü olur. Topraqlar bir yerə tökülüb, böyük bir təpə əmələ gəlir, adını “Azərbaycan” qoyur. Türkçə *azər* “uca” mənasına [gəlir], *banyan* da “qəvi və möhtəşəmlər” demək imiş. *Azərbaycan* “qüvvətli yer” mənasına gəlir.³

Bizcə, bu üç nəzəriyyədən ən doğrusu atəş ilə əlaqədar olanıdır. *Azər-atro* “od”, *banyan-bangan* “saxlayan” mənasındadır. Ancaq bu təbir atəşgədəsi olan toprağa deyil, orada yaşayan möğ xalqına aiddir. Çünki möğlərin vəzifəsi irsi olaraq Zərdüştin din və ayinlərinə xidmət və atəşin bəqasına çalışmaq idi. Bu vəzifələrinə görə *atırvan-azərban* (“odu saxla-

¹ M.V.Saint-Martin. *Memories historiques et géographiques sur L’Armenie*, Paris, 1818. (Y.V.Ç.)

² XIII əsrdə yaşamış (Y.V.Ç.)

³ *Kitabi-təvarixil-ələm* (Paris Milli Kütubxanədəki nüsxədən istifadə etdim. Uluq xan Gərgan xəzinəsinə məxsus imiş) – Y.V.Ç.

yan”), ya *piratəş* adı daşıyardılar. *Azərbaycan* “azərbay”in cəmidir. “Azərbaycan” ərəb istilasından sonra “Azərbaycan” olmuşdur; ərəblərin “g” hərfini “c” kibi tələffüz etmələri bəllidir (*Zəngan – Zəncan, Əndəgan-Əndəcan* kibi).

Azərbaycan vəzifəsində olan möğlər əvvəllər Kür çayının kənarında sakin imişlər, sonralar Muğan çölünə enmişlər və bu çöl də bunların adı ilə adlanmışdır – Muğan, Məğan – “möğ”ün cəmidir.

“Azərbaycan” sözünün mənşəi haqqında səhv olunan kibi, bu ölkənin hüdu di bərəsində də xətalər olur. Bartold kibi bir alim belə Azərbaycanı Arasın cənubində görür. “Şirvan” – deyir, – heç vaxt bugünkü Azərbaycan cümhuriyyətinin dutduğu toprağı qavrayacaq mənada qullanmamışdır. Şirvan baş şəhəri Şamaxı ilə kiçik bir hissə olmuş və Gəncə kibi şəhərlər heç bir zaman Şirvana daxil olmamışdır. İmdiki Azərbaycan cümhuriyyətinə daxil olan topraqları əhatə etmək üçün “Aran” kəlməsi qəbul edilə bilərdi. Lakin Azərbaycan cümhuriyyəti təsis ediləndə, xalqların bir-birinə yaxın olduğu üçün İran Azərbaycanının da buraya daxil ediləcəyi nəzərdə dutularaq “Azərbaycan” kəlməsi qəbul edildi”.¹

Bartoldun Azərbaycan tarixilə xüsusilə məşğul olmadığı meydana çıxır, çünki yürütdüyü fikirlər tarixi həqiqətdən uzaqdır. Əvvəla, Azərbaycan və Şirvan heç bir vaxt sabit bir coğrafi çərçivədə qalmamışdır; ölkə hüdu dilə bərəbər dəyişilmiş, böyüyüb, kiçilmişdir. Məsələn, XVII əsr fransız coğrafiyaçısı Pyer Davitt Midiyadan bəhs edərkən oranı, Strabon kibi, ikiyə bölür, lakin Midiya Atropati əvəzində, “Midiya Atropati, yaxud Şirvan” – deyir.² Deməli, bugünkü Azərbaycan cümhuriyyəti məşğul etdiyi yerləri “Azərbaycan, yaxud Şirvan” adlandırır.

Təbəri yazır: “Həmədan həddinin ibtidasından ta Zəngana və Ohərə və axır Dərbəndi-Xəzərə çıxınca, bunlara “Azərbaycan” deyirlər”.³

¹ Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925 (Y.V.Ç.)

² Pierre D'avitt. Le monde ou la description genatale de ses quatre parties, Paris, 1643 (Y.V.Ç.)

³ X-cu əsrin əvvəllərində ölmüş mötəbər müvərrixdir (Y.V.Ç.)

Yaqut Həməvi Azərbaycanı daha da geniş təsəvvür edir: “Bərdə daxil olaraq Ərzincana qədər imtidad edir Deyləm, Cəbəl və İraqa qədər uzanır. Payitəxti Təbriz, ondan əvvəl Marağa imiş”.

“Səhaifi-əxbaril-Münəccimbaşı” Azərbaycanın Aran və Ər-məniyyə ilə qarışıq olduğunu qeyd edib sərhəddini böylə təsvir edir: “Şərqdə Deyləm və bəzi Cəbəl şəhərləri cənubda İraq və bəzi cəzirə şəhərləri, qərbdə Ər-məniyyə və bəzi Roma məm-ləkəti; şimalda Aran və bəhri-Xəzərə müntəhi olur. Payitəxti-ləri Ərdəbil, Şirvan və Təbriz imiş. Azərbaycana məxsus şə-hərlər bunlardır: Xosrov, Cəzə (Gəncə), Səlmas, Nəxçıvan, Bərdə, Xoynıh, Xoy, Urmiya, Marağa, Ocan, Miyanc, Mərənd, Muğan, Bərzənd, Bərdə, Soltaniyyə”.

Azərbaycan haqqında Həmdulla Mustövfü Qəzvini “Nüzhə-til-qülob” adlı kitabında yazır: “Hüdudu İraqi-Əcəm, Muğan, Gürcüstan, Ər-mən və Kürdistan arasındadır. Bakıdan Xalxala qədər uzunluğu 95 fərsəng, Macirvandan Qaradağa qədər eni isə 55 fərsəngdir”.

Yusif Vəzir

ÇADRA ƏTRAFINDA

(Tarixi tədqiq)

Əsrlərdən bəri yüz əlli milyonluq bir insan kütləsini əsir edən, kabus kimi pəncəsində saxlayan çarşaf və çadra bu gün məğlub olmadadır. Qadınları kişilərə qul edən, mədəniyyət və maarifdən ayıran, təsərrüfatdan uzaq salıb, ağır həyata sövq edən *çadra* “yırılır, nifrətlə atılır” [demək imiş].

Artıq zənciri qıran zəhmətkeş qadın nə dini ehkamlara, nə dərəbəy məfhumu olan “namus”a boyun əymək istəmir. İnqi-lab davam edir və əsrlərin kölgəsini daşıyan, fəna qoxuyan həyatı alt-üst edərək, yenilik saçır. Bu yeniliyə qarşı minlərcə əllər uzanır, maarif diləyir, hər bir fərd hazırlıq istəyərk, ümu-mun yardımına qoşmaq arzu edir.

Ağır bir bələdan xilas olmuş qadın, əlbəttə, bu bələnin nə-rədən gəldiyini bilmək istəyir. İştə, bu marağı yatırmaq üçün

tarixə göz gəzdirməmiş fəidədən xali olmaz deyə bu məqaləni qələmə aldım.

FİLOLOJİ TƏHLİL

Qadın sözünü ifadə edən ləfzlər türkcə “xatun”, farsca “zən”, azəri ləhcəsində “övrət” və Krımda “apaxay”dır.

Xatun yüksək sinif qadınlara verilən bir ünvanıdır ki, osmanlı türkcəsində “x”nın “k” hərfinə dəyişilməsilə “kadın” olmuşdur.¹

Zən Avesta dilindəki “Les denas”ın yeni bir şəkli olmalıdır. Professor Harle bu sözü böylə təfsir eləyir: “Жена ya sadə qadın mənasını ifadə edir, yaxud doğruluq, din, pərəstiş, şəfqət, zəka, nemət kimi məfhumları təmsil edən rümuзу şəxsiyyətlərdən ibarətdir”.²

Övrət ərəbcə bədəni-insanın görünməsi və göstərilməsi eyib sayılan və haram olub, namazda örtülməsi şərt olan yerləridir.³

Apaxay-abela ağay “abela ağa”dan zəbanzədi olmuş bir ləfzdir ki, yalnız Krım tatarı arasında istemal olunur. “Böyük bacı ağa” – deməkdir.

Bu küçük filoloji təhlil bizə böyük bir tarix açır: *Xatun* və *abela ağa* sözləri türk irqinin qadına qarşı bəslədiyi hörməti göstərir; *Zən* arilərin bidayətdə qadını təqdir etməsinə işarədir. *Övrət* isə ərəb istilasıyla Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda istemala başlanmış sözdür ki, islam ehkamını açıqcasına anlıdır.

Filoloji təhlildən iləri gələn düşüncənin doğruluğunu isbat etmək üçün tarixə müraciət edəlim.

¹ Ş.Sami *qadın* – “qadamaq”, yəni “əmr etmək” və *zən* / *zədən* – “urmaq” məsdərindən vücuda gəldiyini iddia edirsə də, yanlışdır (Y.V.Ç.).

² Avesta. Harle tərcüməsi, Paris, 1881 (Y.V.Ç.)

³ Ş.Sami. Qamusi-türki (Y.V.Ç.)

Türk qadını islamiyyətə qədər sərbəstliyini mühafizə edə [rək] gəlmişdir. İslamiyyətdən sonra belə qazax, türkman kibi çadranı heç də qəbul etməmiş türk qövmləri mövcuddur. Əsla köçbə həyatı keçirən türklər qadını heç bir qanun və adət ilə bağlamamışlar. Qadınlar istər hər b meydanında, istər qurultaylarda və yaxud hökmdarlıqda həmişə kişilər ilə bərabər fəaliyyət göstərmişlər. Bu inkar edilməsi qəbul olmayan tarixi bir həqiqətdir. Bu həqiqət ən qədim zamandan bəri tarix səhifələrində gözə çarpmadadır.

Əgər iskitlərin türk irqinə mənsub olduqlarını qəbul edərik-sə, iskit qadınını Sisiliyalı Diodore böylə təsvir edir: “Bu xalqın kişilərdən heç bir cəhətdə geri qalmayan qadınları kişilər qədər də müharibə zəhmətlərinə qatlaşırlar”.¹

Bir çox əsr sonra eyni hal başqa səyyahlar tərəfindən də qeyd olunmuş. Ərəb səyyahı İbn Bətutə Çində Ərdica adlı bir türk qadın hökmdarına rast gəlir. Ərdica xatunun əsgəri arasında qadınlar da var imiş.²

Ərdica kibi qadınlar türk tarixində tez-tez təsadüf olunur. Bilxassə qədim müvərrixlərin qeyd etdiyi “həməzən”lər nəzəri cəlb edir.³ Bunlar bir zaman imdiki Əjdərhan vadisində yaşamışlar. Bunları Qafqaz dağlarının cənubunda da görənlər olmuş. Herodotun verdiyi xəbərə görə, həməzənləri isgitlər “Oiorpata” deyə adlandırmışlar. Mənası “kişi öldürən” demək imiş. Herodota görə, isgit dilində *Oior* (“ər”?) “kişi” və *pata* (batıran?) “öldürən” mənasında imiş.⁴ Çünki həməzənlər kişiləri içlərinə qoymaz imiş və ömürləri həmişə müharibədə keçirmiş. Ər tanımazmışlar, yalnız onlara qələbə çalan və ya qəhrəmanlığı ilə namdar zatlar həməzənlərə malik ola bilər-

¹ Bibliotheque historique de Diodore de Sicile. İkinci kitab (Y.V.Ç.)

² İbn Bətutə tərcüməsi, ikinci cild, səhifə 294 (Y.V.Ç.)

³ Yunan müvərrixlərinin “amazon” deyə qullandıqları söz farsların “həməzən” (hamısı “arvad”) ləfzindən alınmış olacaq. Yunanlar Şərqdə İran ilə müharibədə olduqları üçün bu sözü ilk əvvəl onlardan əxz etmişlər (Y.V.Ç.).

⁴ Herodot tarixi. Dördüncü kitab, 60-cı bab (Y.V.Ç.)

mişlər. Sisiliyalı Diyodorun rəvayətinə görə, İran səfərində İsgəndərə böylə bir həməzən başçısı rast gəlmiş[miş]. Yalnız qızlardan ibarət böyük bir orduya malik Falesteris adlı bu qadın İsgəndərin nam və şöhrətini eşidib, onunla görüşmək meylinə düşür. Ordusunu Xəzər dənizinin yanında tərək edib, yalnız üç yüz silahlı qızlar ilə İsgəndərin yanına gəlir. İsgəndər qarşısında cismani qüdrət və gözəlliyi ilə heyrətverici qadını gördükdə: “Nə üçün gəldin?” – deyə sorur. Həməzən hökmdarı böylə cavab verir: “Səndən bir zürriyyət arzusu üçün gəldim. Kişilərin içində ən hünərməndi sənsən, qadınlar içində də qüvvət və qəhrəmanlıq ilə mənə çatan olmaz. İki qüvvət və qüdrətdən doğan çocuq, şübhəsiz ki, hər kəsdən üstün olar”.

Xanımın cavabından zövqlənən İsgəndər, onun təklifini qəbul etdi və on üç gün müştərək həyat sürdülər.¹

Yunan qədim müvərrixlərinin rəvayətləri mübaliğəli olsa da, “Həməzən” adlı bir zümərənin vaxtilə mövcud olduğunu yeni Avropa müvərrixləri belə tarixi bir həqiqət deyə qəbul edirlər. Bir zaman Azərbaycanda da hökəmrən olduqlarının izi əl’an görünmədədir: Zəngən şəhəri[nin onların] mərkəzləri olmasının ehtimalı var. *Zəngən* “qadınlar” deməkdir. Şəhərin ikinci bir adı “Həmzə”dir, “Həməzən”in ixtisar olmuşu olacaq.²

Tühaf burasıdır ki, həməzən təşkilatı orta əsrlərdə belə Türüküstanda mövcud imiş. 15-ci əsrə mənsub Avropa səyyahı həməzənlərə dair maraqlı şeylər söyləyir. Teymurləngin yanına səfər etmiş məşhur Qlavixə yazır: “Səmərqənddən on beş günlük bir məsafədə, Çin hüdudunda həməzənlər yaşayırlar. Aralarında kişi saxlamamaq adəti oralarda imdiyə qədər davam edir. Yalnız yılın müəyyən zamanları böyüklərinin izniylə həməzənlər qızlar ilə bərabər qonşu topraqlara gedirlər. Təsədüf etdikləri kişilər onları yanlarına çağırır. Qadınlar xoşları gələnləri götürüb, biryerdə yeyib-içir və bərabər yaşayırlar. Bir müddət sonra topraqlarına dönürlər. Bu görüşmənin nəticə-

¹ Diodore de Sicile. 17-ci kitab, 77-ci bab (Y.V.Ç.)

² *Zəncən* “Zəngən”in ərəbləşmişidir (Y.V.Ç.)

sində həməzənlər qız doğarlarsa, öz yanlarında saxlayırlar, oğlan olarsa, atalarının yanına göndərilər”.¹

Türk qadınlarının cəngcülüğünə dair Şildbergerin müşahidələri də maraqlıdır. Səyyah Sibirya xanlarından Çəkrə və Yadıgey nəzdinə bir qadın sərkərdəsi gəldiyindən bəhs edib deyir: “Sadormələk adlı bu tatar xanımının yanında dörd min qız var idi. Ərini öldürən bir xandan intiqam almaq üçün Yadıgeyden kömək istəyirdi. Sadormələk və yanındakı qızlar ata minməkdə və ox atmaqda kişilərdən geri qalmazdı və müharibə zamanı bir tərəflərində qılınc, o biri tərəfdə ox olardı. Ərini öldürənin əmisi oğlu bir davada əsir düşmüşdü, onu Sadormələkin yanına gətirdikdə dizi üstə düşməsinə əmr etdi. Sonra bir qılınc zərbəsilə düşməninin başını bədənindən ayıraraq dedi: “İntiqamımı aldım!”²

Yalnız səyyar orduların başında deyil, məmləkət idarəsində də türk qadınlarının iştirakı tarixdə qeyd olunur. Məsələn, ərəblər Buxaranı istila etdiyi zaman orada padşah qadın imiş. 13-cü əsrdə Moğolstanı idarə edən Oğulqoymuş xatun idi.³ Cığatay xandan sonra oğlu, bə'd nəvəsi səltənət sürdükdən sonra Ərkinə xatun naib olaraq ulusu idarə etdi.⁴

İstər türk ənənəsi, istər adət və qanunlar daima qadının hüququnu tanımışdır. Çingizin Yasağı qadınları kişilər ilə müsəvi tutur[du]. Yasaq mövcubunca türklər “toy” ünvanlı kongrelərə toplanaraq, məmləkət işlərini müzakirə edirdilər. “Toy”larda qadınlar da iştirak edir və əgər hökmdarın qüsurluğunu görsəydilər, onu xəl' edərək, yerinə başqasını intixab edərdilər.

Türklərin qadına qarşı göstərdikləri hörmət ərəb səyyahı İbn Bətutəni heyrətdə buraxır: “Burada Dəşti-Qıpçaqda əcaib bir hali-məşhudum oldu ki, o da türklər əndində qadınların məzhəri-təzim olmasıdır. Bunların mövqe və mərtəbəsi kişi-

¹ Рюи Гансалес де Клавихо. Дневник путешествия к двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 г., СПб, 1881 г. 136-сы bab (Y.V.Ç.)

² Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г., Одесса, 1866 г. 27-сы bab (Y.V.Ç.)

³ Бартольд. История изучения Востока в Европе и в России (Y.V.Ç.)

⁴ Червонский. Две волны, ч. I, СПб, 1898 г. (Y.V.Ç.)

lərin fəvqündədir”, – deyir. Sonra qadınların çadra örtməsinə və bazarda alış-veriş etmələrindən bəhs edir.

17-ci əsr Buxara və Səmərqənd hökmdarı Nadir Məhəmməd xanın sarayının təşrifatı türk ənənəsinin sabit qalmasını isbat edir. Özbək xanları moğol adətində riyətən sol cəhəti sağdan yüksək dutardılar. Odur ki, rəsmiyyət zamanı hökmdarın solunda oturmaq bir imtiyaz idi. Nadir Məhəmməd xanın təşrifat zamanı solda oturanlar arasında qadınları görürük. Halbuki Şeyxülislam sağ cəhətdə mövqə dutardı.¹ Ziyafət zamanı xaqanın qadınları onun sol tərəfində oturduğunu Marko Polo da səyahətnaməsində yazır.²

Ailə həyatına gəldikdə, qədim türklərdə ər-arvad arasında sədaqət olduğuna Marko Polo şəhadət edir: “Tatarlar arasında kişilər qadınlardan başqasıyla cismani əlaqədə bulunmağı alçaqlıq ədd edir. Tatar qadınları xoş xislət və ərlerine sadıqdirlər. Evdardırlar... Kişilər müharibələrdə məşğul ikən və ya laqeyd bir halda qızıl quş ilə ova getdikdə, qadınlar onların alış-verişlərini çevirir və evlərini idarə edirlər”.³

Türklər ələləksər köçəri olduqları üçün köçdə və ya müharibədə özləriylə də arvad və uşaqlarını aparırmışlar. Arvadlar südəmər uşaqlarını balaca beşiklərdə yəhərin qaşına qoyub, iki tərəfinə bağlanmış bələk bağını boyunlarına salarmışlar. Beşiyə gümanı gəlməyən fəqirlər uşaqlarını xurcunlara qoyub, dəvə və ya atın üstə atardılar. Daimi köçəri və hərbi həyat türk qadınlarını evdarlıqdan usandırmırdı. Köç qafiləsinin ilk sırasını arvadlar təşkil edirdi. Bunlar kişilərdən əvvəl mənzilə gəlib, qadırları qurar, istirahət təmin edərdilər...⁴

Bu qədər müsbət cəhətlərə rəğmən türk qadını yenə kişilər qədər hüquqa malik olmamışlar. Onlar kişilərə yoldaş deyil, keyf aləti olmuşlar. Qədim ərəb və farsda olduğu kimi, türklər-

¹ Mahmud bin Vəli. Bəhril-əsrar fi mənəqibil-əğyar. Dördüncü hissə (Y.V.Ç.)

² Путешествие Марко Поло, СПб, 1902 г., 89-cu bab (Y.V.Ç.)

³ Marko Polo. 69-cu bab (Y.V.Ç.)

⁴ Путешествие Амврасия Кантарини, посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гасану в 1473 г., СПб, 1836 г., səh. 58 (Y.V.Ç.)

də də çoxarvadlılıq adət idi. Kişilərin “sədaqəti” səyyahların dediyi qədər qüvvətli deyil idi. Hər bir hökmdar sarayda bir sürü qadın saxlar[dı]. Teymur kibi “aqil” bir padşahın belə rəsmi qadını səkkiz idi. Çingizin cismani tələbi üçün hədsiz-hesabsız bakirə qızlar tədarük olunardı. Müharibə zamanları ələ keçən qızlara qarşı pərhizkarlıq heç də göstərilməzdi. Bu sahədə osmanlı sarayı ifratın fəvqünə varmışdı. İstila etdikləri məmləkətin gənc qızlarını sürü-sürü İstambula sövq edir, rical arasında təqsim edirdilər...

TÜRKLÜKDƏ SARAY QADINLARI

Türk qadınlarının keçmişini öyrənmək istədikdə ən əvvəl yüksək təbəqələrə rast gəlirik. Çünki bütün səyyahlar, səfirlər həp bu sinfə təmas etmişlər. Fəqərə qismi isə tənvir olunmamış qalır. Buna baxmayaraq, bugünkü həli-ibtidada qalmış türk ünsürlərinin həyatını tədqiq etdikdə bu nöqsanları doldurmağa qadir ola bilirik. Heç şübhəsiz ki, hal-hazırda Türkünstanda və Anadoluda olduğu kibi, hər bir türk ailəsində təsərrüfatın bütün ağırlığı arvadın öhdəsinə düşürmüş. Ev, cocuq, tarla və ticarət tamamilə arvalarda imiş. Çünki kişi daima herb ilə məşğul olarkən, təsərrüfatından xəbəri olmamağı təbii idi. Bir kişinin neçə arvad alması da iqtisadi əsaslara istinad edir[dı]. Qadın təsərrüfatın işçisi idi, sayı artdıqca iş asanlıq ilə yola gedirdi.

Saray həyatına gəldikdə, hər yerdə olduğu kibi, türk sarayında da ifratpərəstlik və səfahət hökm sürürdü. Bir hökmdarın nazı üçün xanımlarına hədsiz-hesabsız məbləğlər sərf olunurdu, bir çox insanlar onların kefi üçün qulluqda davam edirdilər. Bu həqiqəti meydana çıxartmaq üçün Teymurləngin sarayını təsvir edən səyyaha söz verməliyik. Klavixonun Teymurun xanımlarının bir rəsmi ziyafətə gəlməsini böylə göstərir: "Xalq hazır idi. Bir də hasarların birinin dalından baş xatun çıxdı. Əyində geniş və uzun, qırmızı ipəkdən tikilmiş və siyirmə, gen, qolsuz bir paltar var idi. Qolları və başı üçün üç yırtıqdan başqa paltarda bir şey görünmürdü. [Paltarı] toqqalanmamışdı, aşağı endikcə genişlənirdi. Baş xatun bu paltarda asudə yerimək üçün ətəyini on beş arvad əllərində tutmuşdular. Yüzünə

o qədər kirşan vurulmuşdu ki, ağ kağızı andırırdı. Adətən türk xanımları səyahətə çıxan zaman günəşə qarşı yüzlərinə kirşan sürtürdülər. Baş xatunun yüzünə bir də incə ağ tənzip çəkilmişdi, başında da hər bəzilərinə bənzəyən qırmızı dingə var idi. Dingə uca idi və üzünə bir çox iri, parlaq, yumru mirvarilər, ləl, firuzə və başqa ziyyəmət daşlar düzülmüşdü. Tənzipin ucları çiyinlərinə düşmüşdü, o da siyirməli idi. Yuxarıda qızıldan qayırılmış gözəl bir çələng var idi, üzəri böyük mirvari və başqa daşlar ilə təzyin olunmuşdu. Dingənin üst tərəfi kiçik köşgü andırırdı; içində iki barmaq enliyində üç ləl var idi ki, parlaq və çox gözəl idi. Təpəsində bir qulac uzunluğunda ağ bir xutuz var idi ki, tükləri yüzünə qədər sallanmışdı. Bu tüklər ucunda daş-qaş ilə bəzənmiş quş lələyindən qotazı olan yaldızlı ipək ilə bağlanmışdı. Xatun yeridikcə xutuz yırtılmışdı. Baş xatunun qara saçları çiyinlərinə tökülmüşdü. Qara tüklər məqbul olduğu üçün, rəng qoyurlar ki, daha da qara olsun.

Birinci yerdən arvadlar əllərilə dingəni tutmuşdular. Xatunu üç yüzə qədər qadınlar tənun edirdilər. Başının üstünə bir adam çadırbaşı kimi bir dəyirmi ağ ipək qumaşdan bir çətir tutmuşdu ki, xatunu günəşdən mühafizə etsin. Qabağınca bir çox qadınlara xidmət etməyə məxsus xədimlər gedirdi.

Böyləcə baş xatun Teymurun çadırına yetişdi və onun tənzipinin bir az geri tərəfindən oturdu. Qabağında birinci üst-üstə yığılmış döşəklər var idi. Tənzipi edən qadınlar çadırın dal tərəfində yerləşdilər. Baş xatunun yanında onun dingəsini tutmaq üçün yalnız üç arvad qaldı. Baş xatun oturur-oturmaz bir başqa hasardan Teymurun ikinci xatunu eyni paltarda və eynən dəbdəbə ilə gəlib, baş xatundan bir pillə aşağı oturdu. Bu kiçik xatun idi. Böylə-böylə Teymurləngin səkkiz xatunu və nəvəsinin zövcəsi gəlib, bir-birindən aşağı oturdular".¹

Sonra xalqın hüzurunda ziyafət başlanmasını, şərab və qımız içilməsini səyyah təsvir eləyir. Sırası gəldikdə baş xatun da əcnəbi səfirlərinə ziyafət vermiş.

---

¹ Клавихо. Дневник путеш. к двору Тимура, 122-ци bab (Y.V.Ç.)

İran mədəniyyəti tarix qədər qədim olduğu üçün həli-ibtidailərini təyin və o zaman qadınlarının vəziyyətini aydınlaşdırma bilmirik. Firdovsi "Şahnamə"sində təmsil etdiyi bir neçə qadın tipləri istisna olursa, İranın epope dövrünə dair əlimizdə heç bir material yoxdur. Tarix İranın yüksək bir mədəniyyətə təsədüf edir. Şərq mədəniyyətlərinin qadın hüriyyətinə zidd olduğu bəlli: hər yerdə çoxarvadlılıq, hərəm həyatı, mülkiyyət hərisliyi. Bunlardan doğan istibdadı hərəketlər də daima qadının başında çatlamış. Təqribən iki min üç yüz il əvvəl Herodot yazır[dı]: "Hər bir iraninin bir neçə şəri qadını var. Bundan başqa, hərəsinin bir sürü də kənziləri olur".¹

Fars çoxlu çocuq atası olmasını bir məziyyət ədd edir. Əsgəri nöqtəyi-nəzərdən hökəmdarlar da xalqın çoxarvadlılığını təşviq edirmişlər.

Herodotun İran qadını haqqında verdiyi məlumata Strabon daha maraqlı əlavələr edir. Mağlar və bilümum midiyalılar tərzi-həyatları ilə daima farslara örnək olmuşlar. Farslar bunlardan iqtibas etdikləri bir çox şeyləri inkişafən çox vəqt ifrata belə vadmışlar. Məsələn, Midiya qadını uzun paltar geyirmiş, farslar qadınlarının qısa və xəfif libaslarını uzun əlbəsəyə təhvil etmək ilə iktifada bulunmayıb, qadınların yuzlərini də qalın çarşaflar ilə qapamışlar.²

Deməli, çadra farsların ifratpərəstliklərindən doğma bir adət olduğunu Strabon aşkarca söyləyir.

Zikri keçən yunan müvərrixlərindən daha əvvəl hüsula gələn "Avesta" kitabı çoxarvadlılıq haqqında bir şey söyləmir. Zərdüştilik təbiəti təqdis etdiyi üçün evlənməni təşviq edir və iki tərəfin də qanuna riayət etməsini şərt qoyur. Qız cismani xəterdən uzaq və bakirə olmalı, yaşı on beşdən yuxarı, cehizi çox. Kişi zərdüşti dininə sadıq olmalı və öz bacısı və ya qızı ilə evlənməsi vacibdir.

Zərdüştilərdə vəfakar, ərinə sadıq, xoş düşüncəli, xoş sözlü, xoş hərəketli qadınlar təqdir olunurlar. Böylə qadınların ad-

¹ Herodot. Birinci kitab (Y.V.Ç.)

² Strabon. On birinci kitab (Y.V.Ç.)

ları bütün zərdüşti ayinlərində zikr olunar və qadını nur allahı Ahuramazdaya mənsub bir məxluq ədd edirlər.

QƏDİM ƏRƏBLƏRDƏ QADININ VƏZİYYƏTİ

Qadın məsələsinə islamiyyət nöqtəyi-nəzərindən baxanlar nədənsə islamdan əvvəlki ərəb qadınını kişilərin zorbalıqları altında əzilən bir qul kibi göstərməyə çalışırlar.¹ Halbuki tarixi həqiqət bu şəkildə deyil. Səhralarda kişilər ilə bərabər at və dəvə üstündə böyüyən, müharibələrdə, çapavullarda iştirak edən ərəb qadını heç bir qanun və adət ilə təhdid olunmamışdı. Qadın səhra yeli kibi hürri idi. Yalnız Məhəmməd bən-i İsrailin Adəm və Həvva əfsanəsini yeni dinin əsasına vəz' etdikdən sonra Həvvanın "fitri qəbahəti" və Adəmin, "yüksəkliyi" ərəblərə təlqin olundu. Bir tərəfdən, "Əhdi-ətiq" xurafatı, o biri tərəfdən, fars mədəniyyətinin nüfuzu Qur'anın təsəttürə dair iki məruf ayəsinin vücuda gəlməsinə səbəb oldu. Əvvəlcə fars aristokrasi zümərəsinə məxsus çadra islam qılıncının ucunda kürreyi-ərzin üç qitəsinə yürüdüldü, böyük bir insan kütləsini əsarətə sövq etdi.

İslamçılar deyirlər ki, islamiyyət çoxarvadlılığı hüddud içinə aldı, qız çocuqlarını diri-diri toprağa gömmək adətini mən' etdi, qadınların müsavətini elan etdi...

Bəli, yeniliklər oldu, lakin müsavət olmadı. "İki qadının şəhadəti bir kişiyyə müsavidir" deyən dində müsavət olurmu?

Sonra islamiyyəti doğrultmağa çalışanlar Abbasilər dövrünün qadınlarından bəhs edir və Harunə-Rəşidin zövcəsi Zibeydənin min bir kəramətini anladarlar.²

Əvvəla, Bağdadda beş-üç mədəni qadının vücuda gəlməsi heç bir şey isbat etmir. İkinci, Bağdad mədəniyyəti islamiyyətin məhsulu deyil, islamiyyətdən uzaqlaşmanın meyvəsidir. Dünyada bir mədəniyyət yoxdur ki, din ilə mübarizə etmənin

¹ Əhməd bəy Ağayev "Женщины по исламу и в исламе" adlı risaləsində dinin qadınlara qarşı yaddığı bütün ədalətsizliyi bir advokat kibi doğrultmağa çalışırsa da, müvəffəq olmur (Y.V.Ç.)

² Bu barədə: Лебедева. "Эмансипация мусульманки" risaləsinə müraciət (Y.V.Ç.)

nəticəsi olmasın. Avropa mədəniyyəti xristianlıq ilə uruşaraq zühur etdi. Bu gün Şuralar İttifaqındakı türklər arasında, Əfqanıstanda, İranda və Türkiyədəki mədəni addımlar islamiyyət ilə şiddətlə çarpışaraq meydana çıxmırmı? Bağdad mədəniyyəti də böylə olmuş[dur].

Bu gün Mərakeşdən dutmuş Cava adasına qədər yayılmış islam arasında çarşaf hökmfərmədir. Başqa-başqa irqə mənsub, ayrı-ayrı dillərdə danışan, müəyyən bir tarixi, coğrafi və iqtisadi şəraitdə yaşayan milyonlarca xalqlar qadınlarına çarşaf geyindirməyi islamiyyətin nəticəsi deyilmi?..

Hər halda məsələ aydındır. Tarixi cəhət göz önündə[dir]. Bizi bu gün maraqlandıran başqa bir məsələdir: çarşaf bugünkü həyati şəraitə uyurmu, uymurmu? Təsərrüfatımıza zərər verirmi, vermirmi?

Az-çox sağlam düşüncəli hər bir fərdin cavabı bəlli[dir]: Çarşaf həyata uymur, çarşaf iqtisad, siyasiyyə, hətta "namus"a belə ziddir. Çarşaf hürriyyətə, adi insan hüququna düşməndir. Çarşaf tərəqqiyə böyük bir əngəl təşkil edir...

Bu qədər mənfi cəhətləri olan çarşafın, əlbəttə, ölməsi, cırılıb, atılması lazımdır.

Odur ki, təntənə ilə çarşaflarını atıb, həyata qarışmaq istəyən bütün türk qadınlarını təqdir və bütün səmimiyyətim ilə təbrik edirəm.

Yusif Vəzir

QIRX İLLİK DÖYÜŞÜ

Maksim Qorki deyildikdə 1890-cı illərdən başlamış, əvvəl yavaş-yavaş, sonra sürətlə alovlanan inqilab hərəkatı yada düşür. III Aleksandrın zamanında qayəyə vaxtlanmış mütləqiyyət, 1905 inqilabı, irtica, Stolipin idarəsinin şiddətli həbsləri, sürgünləri, dar ağacları, 1917-ci il Oktyabr inqilabı... Bunların hamısının xatirəsi göz önündən keçərkən Lenin-Stalinlə bərabər, Maksim Qorkinin də böyük heykəli inqilab tarixi səhifələrini zینətləndirir.

Maksim Qorki demək mübarizə meydanının qırx illik mətin, cəsur, mərd bir döyüşçüsü deməkdir!.. Belə bir adamın ölməsi

qəlbimizdə nə qədər acılar doğurar! Lakin bizə təsəlli verəcək bir şey var: Maksim Qorki həyatından arxayın olaraq getdi. O, bağbanı olduğu böyük inqilab bağının məhsulunu görüb getdi. Bu gün Maksim Qorki həyatda yoxdursa, onun fikri, mətanəti və mərdliyi ilə milyonlarca gənclər aşılanaq yeni aləmə xidmət etməkdədir.

Yusif Vəzir

N.V.QOQOLUN “ÖLÜ NÜFUS” * ƏSƏRİ HAQQINDA

Qoqol 1847-ci ildə öz avtoreferatında yazırdı: “Puşkinin dediyinə görə, “Ölü nüfus”un süjeti məndən ötrü ona görə yaxşıdır ki, o, qəhrəmanla bərabər bütün Rusiyanı gəzməyə və dürlü-dürlü ən müxtəlif xarakterlər meydana çıxarmağa tam imkan verir”.

Əvvəllər Qoqolu istehza etmək, bir sıra gülməli şəxsləri və hadisələri bir yerə toplamaq daha çox maraqlandırır. Lakin iş prosesində avtorun əvvəlki fikirləri sürətlə dərinləşməyə başladı. Qoqolda öz talantilə insanlara xidmət etmək, cəmiyyəti qirkin və alçaq adətlərdən qurtarmaq təşəbbüsü oyandı.

“Ölü nüfus” əsərinin I hissəsi 1842-ci ildə çıxmışdı, lakin bunda yazılanlar Qoqolu təmin etməyirdi. Ona görə avtor öz əsərini genişləndirmək və hər şeyi əhatə edə biləcək üç cilddən ibarət bir əsər yaratmaq istəyir. Bu əsər bir dərəcəyə qədər Dantenin “Cəhənnəm”, “Məhşər” və “Behişt”dən ibarət “İlahi komediya”sını andırır. Qoqol öz əsərinin birinci cildində Rusiyanı yalnız “bir tərəfdən” göstərmişdir.

İkinci və üçüncü cildlər başlıca olaraq rus həyatının müsbət cəhətlərini qavramalı, birinci cilddəki qəhrəmanların əxlaqi cəhətcə dəyişmələrini göstərməli idi.

İkinci cild hələ 1840-cı ildən başlamış və Qoqolun 1852-ci ildə ölümünə qədər davam etmişdir. Üçüncü cildə isə Qoqol heç girişməmişdir.

“Ölü nüfus” Qoqolun ən böyük əsəridir. Eyni zamanda bu əsər onun yaradıcılıq inkişafında sonuncudur. Avtor bu poema

---

* “Ölü canlar” (red.)

üzərində 17 il çalışmışdır. Böyük yazıçının həyat və yaradıcılığının axırlarında “Ölü nüfus” əsəri onun şəxsi ruhi bir işinə, geridə qalmış dünyagörüşü və realizmin mübarizə meydanına çevrilmişdi. Bu realizm Qoqolun öz bədii ədəbiyyat praktikasında bir sıra parlaq qələbələr çalmışdır və Qoqolun adını Çernişevski üçün rus ədəbiyyatının bayrağı etmişdir...*

“Ölü nüfus”un tarixi əhəmiyyəti poemanın dərin satirik məzmununda olmasıdır. Belinski poemanın birinci cildi haqqında öz məqaləsində yazırdı ki, bu əsər həqiqətin pərdəsini amansızcasına sıyırır atır. Əsər konsepsiya və icrasına görə, iştirak edən şəxslərin və rus yaşayış mənzərələrinin xarakterlərinə görə nəhayət dərəcə[də] bədii yazılmışdır, eyni zamanda təfəkkür etibarilə ictimai və tarixidir.

Gertsen əsər xüsusunda belə yazırdı: “Qoqolun sayəsində biz, nəhayət, onların (dvoryanların) öz saraylarından və evlərindən maskasız, bəzəksiz, daima sərxoş və gödənbolluqla çıxdıqlarını gördük, onlar ləyaqətsiz, hakimiyyət kölələri və öz krepostnoylarına qarşı amansız olan, xalqın həyatını və qanını körpə uşaq öz anasının döşünü əmdiyi qədər təbii və sadəcə soran zalımlardır.

“Ölü nüfus” bütün Rusiyanı sarsıtdı. Müasir Rusiyanı müfəssəl surətdə müttəhim etmək lazımdır. Bu bir xəstəlik tarixi olub, mahir əllə yazılmışdır. Qoqolun poeziyası güzgüdə öz düşgün çöhrəsini görən və çirkin həyatdan alçalmış olan bir şəxsin həyəcanını və eyblərini meydana çıxarır”.

“Ölü nüfus”un tipləri bədii bir ümumiləşdirmə kibi yaşayışa girmişdir. Qoqol tərəfindən ifşa edilmiş sinfi psixologiya nümunələrinə hal-hazırda ziyalılar, işçilər və kəndlilər arasında rast gəlirik. Ona görədir ki, Lenin safdil xalqçılar haqqında yazırdı: “Hər bir xalqçıda bir Malinov görürük” (c.II səh.123). Stalin yoldaş da öz “Leninizm məsələləri”ndə revolyusion manilovşina haqqında danışır.

Yusif Vəzir

---

* Sonra Yusif Vəzir “Ölü nüfus”un məzmunu belədir, – yazaraq, əsərin I və II hissəsindəki fəsillərin qısa məzmunu ilə oxucunu tanış edir, I hissədəki III fəslin isə tam tərcüməsini verir (Ş.H.).

ROBİNDRANAT TAQOR

Taqor 8 mayıs 1861-ci ildə Kəlkütədə dünyaya gəlmişdir. Atası Maxaraş Davandranat Taqor Hindistanın zəngin və nüfuzlu filosof və şair ailəsinə mənsub idi.

Taqor anasını uşaq ikən qaib etmiş və bu əziz itginin təsiri, qəm və kədərləri ilk şerlərinə sirayət etmiş[dir].

Atası həmişə səyahətdə olduğu üçün şair atasını da az görürdü. Evdə yeddi qardaş növələrin əlində böyüyürdülər. Nökərlər bunları döyürdülər. Biri şairi oturdub, ətrafına təbaşir ilə dairə çəkib, oradan çıxmaq ilə qorxurdu.

Ata-ana təsirindən uzaq, növələrin qaba himayəsindən tez-tez çəkilib, pəncərəsinin yanında oturub, özünü təbiətə tərk edirdi, yapraqlardan, küləklərdən, yellərdən ilham alardı.

Cocuqlara evdən çölə çıxmağa mane olurdular. Lakin geniş imarətdə və bağda asudə idilər. Xəyalat və fikir üçün meydan geniş idi.

Zahiri həyatında böyük təbəddülət olmadığı üçün dəruni aləmlə məşğul olmuş. Əsərlərinin dərinliyi də bununçündür.

Məktəb ilə bərabər, evdə xüsusi müəllimlərdən də dərs alınırdı. Bu dərslər axşam saat doqquza qədər davam edirdi, ingiliscə, sanskritcə Benqal Akademiyasında təhsil görmüş. Şantengetan məktəb açmış, özü də imdiyədək idarə edir.

Uyqudan əvvəl dayələrdən birisi uşaqlara nağıl deyirdi.

23 yaşında evləndi. Eşqi o vaxtın şerlərində görünür. Sonra atasının təklifi üzrə Qanq kənarında Şilaliddəki mülklərini idarəyə başladı. Burada xalq ilə təmasa gəlir və ən gözəl əsərlərini burada yazır. "Bağban" burada vücuda gəldi. Arvadı və qızı öləndən əvvəl mülkü idarə eləməkdən əl çəkib, Şantengetan məktəbi məsələsi onu məşğul edirdi. Bu məktəb üçün hazırlanmaq niyyətilə Taqor Amerikaya və İngiltərəyə səyahət etdi. Məktəb vasitəsilə Taqor Benqaliyaya yeni həyat bəxş etmək niyyətində idi.

İngiltərədə Brayton şəhərində təhsil gördü. Hüquqi tədqiq edib, vəkil olmalı idi.

Qardaşının dostlarından birisi bu məktəbi layiq görməyib, onu Londraya apardı. Buradasa Qaspar, Milton və Bayron ilə məşğul oldu, amma təsirlərinə düşmədi.

В Англ. литер. его паразиты сила страсти.¹⁾

Buna şərik ola bilmirdi, çünki:

“Человеческ. страсти – только один из элементов литературы, а не ее цель: этой последней скорее является красота совершенней полноты, которая состоит в простоте и сдержанности”.²⁾

İkinci dəfə Avropaya təhsilə getməsinə bizə məlum olmayan səbəblərə görə mane olundu. Yalnız əlli yaşında 1912 sənədə Avropaya getdi və ingiliscə əsər yazmağa başladı (Bu zaman məktəb açdı). Bilaxirə Avropaya səyahətlərində böyük hörmətə malik olmuş[dur].

Как укрепителя воли, несущию ободрение устаныни, как живой указатель пути “к победе высшего в человеке”.³⁾

Tağora qüvvət verən hindin əsrlərcə toplanmış mədəniyyətidir. Lakin tam müasir bir adamdır. Bir hində deyil, bütün dünyaya yeni həyat hazırlayıbdır. Taqor Şərqlə Qərb arasında bir körpüdür.

ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR, TƏNQİDİ QEYDLƏR ¹⁾

I STENDALIN ROMAN HAQQINDA MÜLAHİZƏSİ

“Люсьен Левен” (Красное и белое) – Lucien Le Wien – (“Le rouge et le blanc”) – Stendal.²⁾

Stendalın fikrincə, roman nağıl eləməklə məşğul olmalıdır. Roman “nağıl edərək əyləndirir”. Fəlsəfə və düşüncələr yürütmək yersizdir. Lakin danışmaq lazım[dır], danışmaq oxucunun diqqətinə meydan verir. Stendal dram üsulunu romana tətbiq edir. Romanın başlığı da Stendalın çox maraqlandırır – oxucunun diqqətini cəlb etməlidir, məzmunla əlaqəsi olmasa da, olar...

“Lüsyen Leven” XIX əsrin birinci yarısını təsvir edir. Satqın hökumət və parlaman üzvləri, birja, seçki həngamələri... tamam gəlib, gözümüzün önündən keçir. Monarxiya və respublika fikri...

Leven pozulmamış bir gəncdir, fəaliyyət göstərmək istəyir, lakin hər yerdə kirə rast gəlir – ordu kirli, hökumət kirli, hər yerdə əxlaq pozuqluğu... Nəhayət, diplomasi sahəsinə keçir... Kim bilir, bu ikiüzlü peşə onu qane etdimi?..

Stendalın roman texnikası, məcə, bişgin deyil. Qəhrəmanların danışığı ilə bərabər, bir də düşüncələrini göstərmək təbiidir. Lakin bu üsul Qnut Qamsunda daha da təkml olunmuşdur.³⁾

II

АДАМ ОЛЕАРИЙ. ОПИСАНИЕ ПУТЕШЕСТВИЯ В МОСКОВИЮ И ЧЕРЕЗ МОСКОВИЮ В ПЕРСИЮ И ОБРАТНО, СПб, 1906 г.⁴⁾

XVII əsrin birinci yarısında bir Halşteyn səfəreti gəlib, Moskov dövlətindən keçib İrana gedir. Məqsəd – ticarət. Səfərətə qoşulmuş Adam Oleariy qiymətli bir səyahətname qoyub getmiş[dir]. Bu adamın müşahidələri, məlumatı, cürbəcür fənlərə vaqif olması insanı heyrətə daldırır. Heyf ki, Oleariyin kitabı ruscaya tərcümə edilərkən İran hissəsi ixtisar edilmiş[dir]. Deməli, bizim üçün qiymətli olan hissədən məhrum oluruq.

Oleariy Moskvadan çıxıb, Edil çayı ilə Əjdərxana, oradan Dərbəndə, Şamaxıya və İrana keçir, bizim şəhərlər haqqında ən maraqlı məlumat verir. Müəllifin kitaba qoşduğu şəkillər də olduqca maraqlıdır. Məsələn, Dərbənd və Şamaxının şəkli.

Azərbaycan haqqında verilən məlumatların bir yere toplanıb, kitab şəklində basılmasının vaxtı çoxdan gəlmişdir.

III

АНАТОЛ ФРАНС. ВОССТАНИЕ АНГЕЛОВ⁵⁾

Tarix və sənəti ədəbiyyata qoşmaq fransız ədəbiyyatında Floberdən bəri gözəl bir irs olmuşdur. Hüqo, Balzak və Zolya da bu yolda yaratmışlar. Frans Anatol bu yolun ən incə sənətkarıdır. Qədim Yunan və Roma mədəniyyətinin məftunu Frans, təbiidir ki, sami dinlərinə, xüsusilə yəhudi, xristianlıq ehkamlarına və kilsəyə düşməndir.

“Mələklər üsyanı”nda da sənət pəriləri göylərə qarşı çıxaraq Yeqovani düşürürlər, lakin onun yerində yalnız İblisi oturtmağa müvəffəq olurlar.

Kitabın axırında müəllif öz fikrini böylə bir ifadə ilə bildirir: “Zəfər – deyir, – ruhdan ibarətdir. Biz yalnız özümüzə Zaldavofla (mənfi allah) uruşub, onu yox etməliyik”.

Fransın olduqca zərif və oynaq bir üslubu var. Bütün romanları (“Tais”, “Susamış allahlar” və başqaları) oxucuya həzz verərək, yüngülcə oxunur.

IV
“БИБЛИОТЕКА ВЕЛИКИХ ПИСАТЕЛЕЙ”
БАЙРОН, т. I ⁶⁾

Məncə, insan təbiətindəki xislətlərin hər biri hər bir insanda mövcuddur. Ola bilsin ki, bu mənfi ya müsbət xislətlər birində çox, o birində az inkişaf etmişdir. Yazıçı qəhrəmanlarının xarakterini təsvir edərkən öz təbiətindəki xislətlərə müraciət etməli, onları gərəkinə artırıb, əksiltməlidir.

Bayronda böylə deyil. Bayron hər yerdə özünü görür. Çayld, Qorald, Kafir, Korsar, Lara, “Parizina”dakı Huqo, “Qorinf mühasirəsi”ndəki Alp – hər özü. Qəhrəmanını Şərqdənmi alır, orta əsrlərdənmi götürür – qarşımızda eyni sima[dır]: iradəli, məğrur, cəmiyyətə qarşı nifrət bəsləyən bir div...

V
ГУСТАВ ФЛОБЕР. ИСКУШЕНИЕ
СВЯТОГО АНТОНИЯ ⁷⁾

Floberin “Salambo”sunu böyük maraqla oxumuşdum. Bu romanda tarix və bədii cəhət gözəl bir vəhdət təşkil edir. Qədim adətlər, coşğun hiss, yerli kolorit... cənub çiçəyinin raihesi kibi, insanın damağına çökərək, xoş məstlik verir. Antuan fəqərəsi isə böylə deyil – bütün tarixi məlumatına baxmayaraq, insanı bıkdırır. Günahın dadlılığı qarşısında pəhrizkarlığın sarsması Zolanın “Lable...”, L.Tolstoyun “Kuzma”sında və Fransın “Tais”ində də göstərilir. Lakin bu üç ustanın hünəri Floberin “Antuan”ında görükməyir.

VI
E.T.A. ГОФМАН. ПОВЕЛИТЕЛЬ БЛОХ ⁸⁾

1822-ci ildə yazılmış bu əsərdə xəyal ilə həyati faktlar bir-birinə qarışılmışdır. Baş qəhrəman Pereqrinusun həyatında ötgün ağıllı bir “usta” birə də iştirak edir. Burada texnika vasitəsilə qönçədən çıxarılıb, canlandırılmış füsunkar bir prinses də var. Bu şüx gözəl ətrafında küreş gedir...

Məncə, romanın fantastik cəhətində həyati və psixoloji bir fakt var. Pereqrinus evlənmək istəyib, evlənə bilməyənlərdir. Böylə gənclərə fransızlar “diffisil” deyirlər. Bu növ adamlar həyatı və dolandığı mühiti buraxıb da xəyal dalınca düşərlər, əfsanəvi gözəllər axtarırlar. Halbuki bütün gözəllər və gözəllik həyatda mümkündür. Lakin Pereqrinus bunu ancaq bir çox macəradan sonra anlaya bilir. Nəhayət, bir cildçinin Rozxen adlı qızı ilə evlənib, xoşbəxt olur...

VII
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ ШИЛЛЕРА – I т.
(“БИБЛИОТЕКА ВЕЛИКИХ ПИСАТЕЛЕЙ”) ⁹⁾

Bu böyük filosof şairin xüsusiyyəti onun alicənablığındadır. Dostluq, vəfa, fədakarlıq, yigitlik, həqqin qələbəsi... əsərlərinin ruhunu təşkil edir. Bütün yoxsulluğuna baxmayaraq, Vürtemberg hersoqu Karldan çəkdiyi sıxıntılara baxmayaraq, o optimist entuziastdır. Bütün ömrü və yaradıcılığı azadlıq təranəsi ilə doludur. O, dar millətçi deyil, alman müstəbidi Karla qarşı nifrət bəslədiyi halda, fransız mütəfəkkiri Russonun qarşısında diz çökür. Bunun üçün Şiller yalnız Almaniyanın deyil, bütün inasaniyyətindir.

Şillerin də, Bayron kibi, qəhrəmanları insandan çox titandır. Padşah altın piyaləsini dənizə atır, kim onu dənizin dibindən çıxarsa, piyaləni ona vəd edir. Gənc şevalyedən bir yigit dənizə atılıb, piyaləni çıxarır. Padşah onu təkrar sınamaq istəyir, piyaləni təkrar dənizə atır və bu dəfə də gətirsə, qızını ona verəcəyini söyləyir. Gənc qıza baxıb, yigitlik ilhamı alır, təkrar özünü dənizə atır. Lakin... bu dəfə geri qayıtmayır.

Kral Fransisk balkonda oturub heyvanxanasına tamaşa edir. Arslan və pələng yan-yana. Kralın ətrafına düzülmüş sa-

ray xanımlarından birisi şevalyesini sınamaq üçün əlcəyini aşağıya, heyvanların yanına salır. Fədakar şevalye təhlükədən qorxmayaraq enib, arslan ilə pələng qarşısına düşmüş əlcəyi getirir. Ancaq əlcəyi insan heyatı ilə əylənən xanımın yüzünə çırpır.

Qədim Yunanıstanda nəğməçi İviq dəniz allahı Poseydon şərəfinə verilən bir ziyafətə gedərkən yolda onu quldurlar öldürür. Göydən durnalar ötürmüşlər. İviq son nəfəsində: “Ey durnalar, mənim intiqamımı alınız!” – deyib həyatdan ayrılır. Aradan uzun müddət keçir, İviqin qatilləri tapılmayır. Bir gün A.ına teatrosunda tamaşa vaxtında göydən durnalar keçməyə başlayır. Tamaşaçılardan biri yoldaşına: “Bax, İviq durnaları uçurlar”, – [deyir]. Bu sözləri eşidən olur. Bu adamların İviq qatilləri olduqları meydana çıxır. Durnalar vasitəsilə nahaq qan batmayır.

Damon müstəbid Dionisiyi öldürmək istərkən tutulur. Damon deyir ki, mən ölümə razıyam, heç bir mərhəmət ricasında da bulunmaq fikrində deyiləm. Ancaq üç günlüyə möhlət ver də, bacımı ərə verib, yenə gəlim. Dostumu zamin verirəm. Müstəbid razı olur. Damonu buraxdırıb, dostunu zindana saldırır. Damon vədinə xilaf çıxmayırsa da, yolda çayın daşması vaxtında gəlib çıxmasına mane olur. Müstəbid Damonun dostunu ölümə göndərir. Cəllad padşahın buyruğunu əmələ gətirmək istərkən Damon gəlib çıxır. Dostunu qurtarıb, özünü cəlladın əlinə verir. Dostluqda sadıq qalan Damon əhvalatı padşaha çatır. Damonun vəfəlliyi onun yürəyində mərhəmət duyğusu oyadır. Damonun günahı bağışlanır.

Leandr Qeronu, Qero da Leandrı sevir. Lakin ataları bunların ittifaqına ziddirlər. Leandr Dardanelin o tayında, Qero isə bu tayında yaşayır. Bir gecə Leandr məhbubəsini görmək məqsədilə bağıza keçməyə qalxışır. Lakin dənizə qələbə çala bilməyib, dalğalarda batıb ölür. Bunu görə Qero ayrılığa tab gətirə bilməyib, yaşadığı qüllədən özünü dənizə atır. Sağlıqlarında bir-birinə qovuşa bilməyən iki can ölüm dalğasında birləşirlər...

“Qaçaqqlar”da yenə eyni Şiller motivləri davam edir. Amalyanın vəfası, qaçaq Morun dostluq namına Amalyanı öldürməsi və ilax.

“Qaçaqqlar” başdan-başa azadlıq ruhu ilə doludur...

VIII
ДЕ ЛА МАРТИНЬЕР. ПУТЕШЕСТВИЕ В
СЕВЕРНЫЕ СТРАНЫ, Москва, 1911 г.¹⁰⁾

1653-cü ildə fransız doktoru De la Martinyer Danimarka ticari heyətinə qoşulub, İsland, Norveç və Şimal Rusiyyəni dolayır. Nəticədə meydana bir səyahətnamə çıxarır. Müəllif Oleariy, ya İbn Bətutə və ya Övliya Çələbi kibi ətraflı və təfəsilatlı məlumat verməyirsə də, yenə kitabı bizim üçün çox qiymətli dir. Məsələn, rusların evlənmək qaydası haqqında yazdığı. “Gəlin ərinin evinə köçən axşamı nişanlısı ona çəkməsini çıxarmağı buyurur. Qız qiymətli şey olan çəkməni ilk çıxarırsa, o şeyi əri ona bağışlayır və bu qız üçün bir xeyir fal hesab olunur. Qamçılı çəkməni ilk çıxararsa, baxtsiz sanılır: əri onu qamçı ilə vurur və bu cəzanın iləridə də veriləcəyi məlum olar”... (131 səhifə)

Qədim Rusiyyədə ağıçı xatınların mövcud bulması da maraqlıdır. “Mərhumun qadını çox dərddli olduğunu ifadə [etmək üçün] başqa xatınlar dutub biryerdə ağlamağa məcburdur. Ən mərasimli dəfn ağı deyən qadınların çoxluğu ilə bilinir. Ağıçılar göz yaşlı səslə: “Əzizim, niyə məni tərk etdin? İstədiyini eləmədimmi? Evin qaydına qalmadımı? Sənə gözəl balalar doğmadımı? Hər bir şeyin bol deyilmi idi? Nə üçün öldün? Sənin gözəl qadının, yaxşı balaların və istədiyən qədər arağın yoxmu idi?” (s. 140).

Rəqs haqqındakı məlumatı da maraqlıdır. “Ruslar rəqs etmək bacarmayırlar və əmindirlər ki, rəqs onların vüqarına yaraşmayan bir şeydir. Bəzən içki vaxtı onlar tatar qullarını və oynadırlar” (s. 143).

IX
ГЕТЕ. ГОДЫ СТРАНСТВОВАНИЯ
ВИЛГЕЛЬМА МЕЙСТЕРА¹¹⁾

Lev Tolstoy senator Qoni ilə söhbətində ədəbi əsər haqqında üç şərt qoyur: texnika, məzmun və müəllifin əsərə qarşı olan əlaqəsi. Tolstoyun nöqtəyi-nəzərinə görə, Dostoyevskidə

məzmun çox, texnika yox[dur], Turgenevdə isə həm texnika var, həm məzmun.

Getenin bu əsərində də məzmun çox, amma texnika yoxdur. Gete süjet xətti ilə az əlaqəsi olan bir sıra vəqələr göstərir, lakin bol fikir yürüdür, bəzən arzu etdiyi gələcəyi göstərmək istəyir, əsər utopiya şəkli alır. Sonra əsərdə bir çox anlaşılmayan nöqtələr var. "Faust"da da böylə kölgəli yerlərə rast gəlmişdim.

1. İzahat

"Tazə həyat" qəzeti – 5.11. 1907

¹ - "İqra bismi" – Qur'ani-Kərimin "İqrə bismi-Rəbbikəl-ləzi xələq" ("Oxu səni yaradan Allahın adı ilə") ayəsinə işarədir.

² - "Ütlübul-ilmə minəl-məhdi iləl-ləhdi" ("Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin") – Peyğəmbərimiz Həzrəti-Məhəmməd (s.ə.)-in hədisidir.

³ - "Mən ərəfə nəfsəh fəqəd ərəfə Rəbbə" – "Özünü tanıyan, Allahını da tanıyır". Həzrət Əli (ə.s.)-in Peyğəmbərimizdən (s.ə.) gətirdiyi hədisdir.

2. Kiyevdən məktub

"İşıq" qəzeti – 16.04. 1911

3. Kiyevdə Heyəti-Nəşriyyat təşkili

"Səda" qəzeti – 1911, № 83

4. Bilgi axtaranlara

"Səda" qəzeti – 18.01.1912

5. Təşəkkür

"Səda" qəzeti – 24. 02. 1913

6. Biz kimik?

"Sədayi-həqq" qəzeti – 12.03.1913

7. Bizlərdə üç növ tərbiyə

"İqbal" qəzeti – 25.10.1913

8. Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri

Məqalə "Sədai-həqq" qəzetinin 1913-cü il 162, 163-cü saylarında dərc edilmişdir. Kitaba daxil edilən məqalə əlyazma nüsxəsindən (fond 21, s.v. 147) götürülmüşdür. Əlyazmanın sonunda müəllifin "Firuzə. 1 iyul" qeydi var.

9. Konqre yapmalı!

"İqbal" qəzeti – 12.11. 1913

10. "Nicat" qiraətxanəsi

"İqbal" qəzeti – 17.02. 1914

11. Etibarsız millət

"İqbal" qəzeti – 20.04. 1914

12. Kiyevdə Millətlər Qurultayı

"Açıq söz" qəzeti – 02. 10. 1917

¹ - Məqalənin dərc edildiyi qəzet səhifəsi natamam olduğu üçün bir neçə cümləni oxumaq mümkün olmadı.

13. Millətlər Qurultayından aldığım təsirlər

"Açıq söz" qəzeti – 11. 10. 1917.

14. Azərbaycan və azərbaycanlılar

Bu məqalə Kırmda, Ağməsciddə nəşr edilən "Millət" qəzetinin səhifələrindən götürülmüşdür. Yusif Vəzirin 1921-ci ildə İstambulda çap edilən "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı kitabında da qeyd

olunduğu kimi, həmin məqalə "Millət" qəzetinin 1918-ci il 111, 113, 114, 115 və 116-cı saylarında dərc edilmişdir. Kitaba daxil edilən məqalə yazığının arxivində saxlanılan qəzet kəsiklərindən ibarət albomundan (fond 21, s.v. 395) götürülmüşdür. Albomda həmin məqalənin dərc olunduğu qəzet saylarından yalnız üçü (1918, 6, 12, 15 sentyabr sayları) mühafizə olunur.

¹ - "Mətbuat" adlı bölmədən əvvəl "Azərbaycan və azərbaycanlılar" məqaləsinin başqa bir bölməsi (yəqin ki, "Ədəbiyyat" adlı bölməsi) də var. Qəzet kəsiyi yarımçıq olduğu üçün kitaba daxil etmədik.

² - (...) – "Qadın məsələsi" adlı bölmə yarımçıqdır. Qeyd edək ki, yazığının arxivində bu bölmənin eyni adlı əlyazma variantı (fond 21, s.v. 136) saxlanılır. Əlyazma ilə çap variantı bir qədər fərqli olduğu üçün onu həmin yarımçıq çap variantına süni şəkildə əlavə etmək istəmədik.

15. Serafimoviç (tərcüme-yi-halı və əsərləri haqqında bir neçə söz)

Serafimoviç. "Qız quşu", Bakı, 1926. Yusif Vəzirin tərcüməsində oxuculara təqdim edilən kitaba yazılan ön söz.

16. A.Neverov (tərcüme-yi-halı və əsərləri haqqında bir neçə söz)

A.Neverov, "Çörəkli Daşkənd", Bakı, 1926. Yusif Vəzirin tərcüməsində Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən bu kitaba yazılan ön söz.

17. Yeddi ildən sonra

"Kommunist" qəzeti – 1.10. 1926

18. Məşələrimizin islahı yolunda

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1927, № 13

19. Qoyunçuluq

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1927, № 15-16

20. Bizdə pambıqçılıq

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1928, № 1

21. Bizdə xalçılıq

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1928, № 2

22. Bizdə südçülük

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1928, № 3-4

¹ - (...) – Məqalənin "Cins kələ" adlı bölməsi ixtisar edilmişdir.

² - (...) – Məqalənin "Ciftləşmə zamanı" adlı bölməsi ixtisar edilmişdir.

23. Neftin keçmiş və hal-hazırkı mənası

"İqtisadi xəbərlər" məcmuəsi – 1928, № 5

24. Molla Nəsrəddin haqqında bir neçə söz

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v. 154) götürülmüşdür. İlk dəfə çap olunur.

¹ - "Bu türbə başlayan Rəbbinin rəhmətinə möhtac olan mərhum Nəsrəddin əfəndinindir. 386"

² - Y.Vəzirin əlyazmada yarımçıq yazdığı tarix "1909" olmalıdır.

³ - Həmin kitab "Molla Nəsrəddinin məzhəkəsi" adlanır.

25. Zakirin inqilab əndişəsi

Məqalə əlyazma nüsxəsindən (fond 21, s.v. 145) götürülmüşdür. Yazıcının arxivində bu məqalənin "Zakir zadəgan sinfinin nümayəndəsi" adlı (fond 21, s.v. 144) bir qədər fərqli variantı da saxlanılır. Kitaba daxil etdiyimiz məqalənin fonda saxlanılan ikinci nüsxəsi isə makina çapıdır. Bu nüsxədən (fond 21, s.v.146) aydın olur ki, Yusif Vəzir məqaləni çap üçün hazırlamışdır. Məqalə ilk dəfə çap olunur.

26. Yeni yazanlar nəyi bilməlidir

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 02.12.1934

27. Yeni başlayanlar haqqında

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 22.12.1934

28. Yeniyetmələr haqqında

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 9.01.1935

29. Yeniyetmələr

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 30.01.1935

30. Başlayanlara məsləhət

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 23.04.1935

31. Yeniyetmələr uğrunda

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 29.04.1935

32. Tikanlı yollarla gəldik

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 12.06. 1934

33. İnanılmayı

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 02.01.1935

34. Şair Qətran

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 06.02.1935

35. Füzulinin qeyri-mətbu bir şeri

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v. 168) götürülmüşdür.

Bu məqalə "Füzulinin basılmamış bir parçası" adı ilə "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndə (21.02.1935) çap olunmuşdur.

36. Xətainin nəfəsləri

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v.171) götürülmüşdür. Arxivdə bu əlyazmanın makina çapının (fond 21, s.v.172) olmasından aydın olur ki, müəllif, "Tarixi etüdlər" sərlovhəsi ilə çap etdirdiyi digər məqalələr kimi, bu məqaləni də "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndə çap etdirmək üçün hazırlamışdır. Məqalə ilk dəfə çap edilir.

37. Çexovun dili

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 12.02. 1935

38. Təkrar-təkrar

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 29.04.1935

39. Xalq ədəbiyyatının təhlili – I. Vəsfı-hal

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 03.09.1935

Məqalə "Y.V.Çəmənzmınlı. Əsərləri, III cild"də ixtisar olunmuş şəkildə verildiği üçün toplumuza qəzet variantında olduđu kimi ixtisarsız daxil etdik.

40. Xalq ədəbiyyatının təhlili – II. Ađı

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 13.09. 1935

Məqalə "Y.V.Çəmənzmınlı. Əsərləri, III cild"də böyük ixtisarla və bir qəder də təhrif olunmuş şəkildə verildiği üçün toplumuza tam şəkildə və təhrifsiz daxil etdik.

41. İqtibas, təqlid və təsir

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 13.09. 1935

42. Ölkəşünaslıq

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v. 160) götürülmüşdür. İlk dəfə çap olunur.

43. Tariximiz ətrafında. "Azərbaycan" sözü

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v. 163) götürülmüşdür. Arxivdə makina çapı da (fond 21, s.v. 164) saxlanılan bu məqalə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında dərc edilmək üçün hazırlanmışdır. İlk dəfə çap olunur. Qeyd edək ki, yazıçının arxivində həmin məqalənin "Azərbaycan" sözü ətrafında" (fond 21, s.v.124) adlı ilk variantı da saxlanılır. Həmin məqalə "Ölkəşünaslıq" məqaləsinin davamı kimi qələmə alınmışdır.

44. Çadra ətrafında

Məqalənin müxtəlif bölmələri müxtəlif qovluqlarda saxlanılan əlyazmalarından (fond 21, s.v. 173, 166, 137) götürülmüşdür. İlk dəfə çap olunur.

45. Qırx illik döyüşçü

"Ədəbiyyat qəzetəsi" – 23.06.1936

46. N.V.Qoqolun "Ölü nüfus" əsəri haqqında

"İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 1936-cı il 11-12-ci sayından götürülmüşdür.

N.V.Qoqolun "Ölü canlar" əsərini ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən və əsərdən bir hissəni jurnalın həmin sayında çap etdirən Yusif Vəzirin "Ölü canlar" haqqında ədəbi mülahizələridir.

47. Robindranat Taqor

Məqalə əlyazmasından (fond 21, s.v. 162) götürülmüşdür.

¹ - İngilis ədəbiyyatında onu ehtirasın gücü heyran etmişdi.

² - İnsan ehtirası ədəbiyyatın yalnız bir elementidir, onun məqsədi deyil: bu sonuncusu əslində sadəlik və təmkindən ibarət mükəmməl bütövlüyün gözəlliyidir.

³ - İradənin möhkəmləndiricisi, gümrahlığın daşıyıcısı, "insanda alinin qələbəsinə" aparan canlı yol bələdçisi kimi.

48. Ədəbi düşüncələr, tənqidi qeydlər

¹ - Yusif Vəzirin müxtəlif yazıçılar və əsərlər haqqında olan bu ədəbi qeydlərini şərti olaraq "Ədəbi düşüncələr, tənqidi qeydlər" adlandırdıq. Qeydlər əlyazmalarından (fond 21, s.v. 209, 324) götürülmüşdür. İlk dəfə çap olunur.

² - "Lüsyen Leven" ("Qırmızı və ağ") – Stendal

³ - Sonunda Y.Vəzirin "24 /XI-1938-ci il" qeydi var.

⁴ - Adam Oleari. Moskvaya, Moskvadan İrana və oradan geriye səyahətin təsviri

⁵ - Anatol Frans. Mələklərin üsyanı

⁶ - "Görkəmli yazıçıların kitabxanası", Bayron, I c.

⁷ - Qustav Flober. Müqəddəs Antonianın yoldan çıxması.

⁸ - E.T.A. Hofman. Birə bəy

⁹ - Şillərin seçilmiş əsərləri – I c. ("Görkəmli yazıçıların kitabxanası")

¹⁰ - De-La Martiner. Şimal ölkələrinə səyahət, Moskva, 1911

¹¹ - Gete. Vilhelm Meysterin səyahət illəri.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanşünas alimlə yeni görüş (Ön söz)	3
İzahat	9
Kiyevdən məktub	10
Kiyevdə Heyəti-Nəşriyyat təşkili	11
Bilgi axtaranlara	12
Təşəkkür	13
Biz kimik?	14
Bizlərdə üç növ tərbiyə	14
Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri	18
Konqre yapmalı!	20
"Nicat" qiraətxanası	22
Etibarsız millət	23
Kiyevdə Millətlər Qurultayı	25
Millətlər Qurultayından aldığım təsirlər	28
Azərbaycan və azərbaycanlılar	31
Serafimoviç (tərcümeyi-halı və əsərləri haqqında bir neçə söz)	37
A.Neverov (Tərcümeyi-halı və əsərləri haqqında bir neçə söz)	39
Yeddi ildən sonra	40
Meşələrimizin islahı yolunda	41
Qoyunçuluq	43
Bizdə pambıqçılıq	48
Bizdə xalçılıq	52
Bizdə südçülük	56
Neftin keçmiş və hal-hazırkı mənası	59
Molla Nəsrəddin haqqında bir neçə söz	63
Zakirin inqilab əndişəsi	65
Yeni yazanlar nəyi bilməlidir	70
Yeni başlayanlar haqqında	72
Yeniyetmələr haqqında	74
Yeniyetmələr	76
Başlayanlara məsləhət	78
Yeniyetmələr uğrunda	80
Tikanlı yollarla gəldik	81
İnanılmayır	83
Şair Qətran	83
Füzulinin qeyri-mətbu bir şeri	84
Xətainin nəfəsləri	85

Çexovun dili	88
Təkrar-təkrar	90
Xalq ədəbiyyatının təhlili – I. Vəsfı-hal	91
Xalq ədəbiyyatının təhlili – II. Ağı	94
İqtibas, təqlid və təsir	99
Ölkəşünaslıq	102
Tariximiz ətrafında	105
Çadra ətrafında	109
Qırx illik döyüşçü	119
N.V.Qoqolun "Ölü nüfus" əsəri haqqında	120
Robindranat Taqor	122
Ədəbi düşüncələr, tənqidi qeydlər	123
Qeydlər	130